

KS. BOLESŁAW KUMOR

GRANICE METROPOLII GNIEŹNIEŃSKIEJ I JEJ SUFRAGANII
W OKRESIE PRZEDROZBIOROWYM

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie zmian w geografii Kościoła łacińskiego odnośnie do metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii, czyli diecezji wchodzących w skład metropolii gnieźnieńskiej. Ramy czasowe niniejszego opracowania opierają się w górnej granicy na dacie fundacji pierwszego biskupstwa polskiego w Poznaniu (968), podczas gdy dolną granicę opracowania stanowią lata pierwszego rozbioru Polski (1772). Zakres terytorialny pracy obejmuje te ziemie, które na przestrzeni czasowej od X do XVIII w. wchodziły w skład metropolii gnieźnieńskiej. Zgodnie z tym założeniem w ramach niniejszej pracy znalazły się diecezje ziem litewskich, białoruskich i małoruskich, które bezpośrednio lub pośrednio w formie lenna (Inflanty) należały do Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. W oparciu o te same kryteria włączono do opracowania tereny Śląska i Pomorza Zachodniego.

Pod względem rzeczowym opracowanie zajmuje się geografiami historyczną wyłącznie Kościoła łacińskiego i tymi jednostkami jego terenowej organizacji, których istnienie jest poświadczane przez pewne przekazy źródłowe i które istniały przez dłuższy okres czasu. Opuszczono natomiast te diecezje, których istnienie jest wciąż hipotetyczne (np. Szczecin, Białogard, Kalisz, Grójec).

Autor starał się oprzeć niniejsze opracowanie przede wszystkim na materiale źródłowym archiwalnym i drukowanym, a zwłaszcza na dokumentach papieskich, do większości których udało mu się szczęśliwie dotrzeć. Dokumenty te bowiem posiadają pierwszorzędą wartość w odniesieniu do kwestii granic metropolitalnych i diecezjalnych. W wielu wypadkach korzystano również ze źródeł archiwalnych kościelnych i państwowych, krajowych i zagranicznych (watykańskich), które w rezultacie ubogaciły pracę o nowe i dotąd nieznanne przyczynki. Z literatury pomocniczej uwzględniono tylko pozycje najważniejsze lub nowsze i odwoływano się do nich o tyle, o ile nie zdołano dotrzeć do podstawowych przekazów źródłowych. W wypadku problemów spornych i nieustalonych przyjęto zasadę, że odnoszono się do najnowszych lub bardziej znanych hipotez, nie wnikając bliżej w meritum samego zagadnienia. Dotyczyło to zwłaszcza początków względnie rozgraniczeń najstarszych diecezji. Przy omawianiu zmian terytorialnych poszczególnych diecezji starano się informować o każdej, nawet drobnej zmianie granicznej, o ile któraś z nich nie uszła uwagi piszącego.

Konstrukcję pracy oparto na podstawie rzeczowo-chronologicznej w oparciu o organizację metropolitalną. W ramach tej ostatniej zostały opracowane zmiany w granicach poszczególnych diecezji, które ujęto w układzie alfabetycznym.

Tak ujęty i przedstawiony temat nie był dotąd opracowany. Wprawdzie ks. J. Kwolek ogłosił na prawach rękopisu *Atlas historyczny biskupstw polskich*, Przemyśl 1949, map 16, ale jak to już zauważono w recenzji, publikacja (zaledwo w 5 egzemplarzach) oprócz samych map nie podaje żadnego komentarza źródłowego, na podstawie którego Autor opracował *Atlas*¹. Przy takim stanie rzeczy *Atlasu* ks. Kwolka nie można było wykorzystać pod żadnym względem przy rozpracowywaniu niniejszego zagadnienia.

Lepsza pod pewnym względem była opracowana przez H. Schlengera i H. Weczerkę mapa *Kirchliche Gliederung vor der Reformation unter Berücksichtigung des politischen Zustandes um 1500*². Autorzy wprawdzie podają zasadniczą podstawę źródłową mapy³, ale zbyt wielka podziałka (1 : 3 000 000) czynią mapę prawie nieczytelną dla szczegółowych badań. Więcej natomiast był przydatny artykuł H. Weczerki recenzowany przez podpisanego⁴.

Jest rzeczą naprawdę dziwną, że w okresie przedrozbiorowym na ziemiach etnicznie polskich (z wyjątkiem powstałych w XIV w. diecezji pruskich) istniała tylko jedna metropolia gnieźnieńska. Na zjawisku tym zaciążył zapewne fakt, że utworzona w r. 1000 ta metropolia objęła swymi granicami całą monarchię wczesnopiastowską. Wszelkie też późniejsze zatargi i procesy o całość metropolii wiązały się najczęściej z analogicznymi faktami, mającymi na celu obronę politycznej całości ziem polskich. Wzrastająca do XIV w. ilość biskupstw sufraganiałnych powstawała przez podział istniejących dotąd diecezji, a nie przez chrystianizację nowych terenów. Zmiana na tym odcinku nastąpiła dopiero od końca XIV w., kiedy to powstałe diecezje na ziemiach litewsko-ruskich zostały faktycznie podporządkowane metropolii gnieźnieńskiej. Granice zaś powstałej w XIV w. metropolii (halickiej) lwowskiej z gnieźnieńską biegły mniej więcej granicą etniczną między Białorusinami—Małorusinami i Polakami.

Odnosnie do tworzenia dalszych metropolii nie brakło wprawdzie starań, zmierzających do utworzenia drugiej metropolii w Krakowie, czego wyrazem są przekazy źródłowe z XIII w., informujące o Aaronie, abpie krakowskim⁵, i podjęte próby o przywrócenie praw metropolitalnych dla Krakowa. Tak w rezultacie starań bpa krakowskiego, Gedki († 1186), jego następcą, bp Pełka, otrzymał bullę *In eminenti sedis apostolicae* od papieża Urbana III, mocą której papież zatwierdził dotychczasowy zwyczaj,

¹ J. Kwolek, *Atlas historyczny biskupstw polskich*, Przemyśl 1949, map 16 (na prawach rękopisu). Rec. B. Kumor, „Małopolskie Studia Historyczne”, (1953), z. 1, s. 65—70.

² [W:] *Atlas Östliches Mitteleuropa*, hrsg. Th. Kraus, E. Meynen, H. Mortensen, H. Schlenger, Bielefeld — Berlin — Hannover 1959, Blat 13.

³ Tamże, s. [6n.]. Podana bibliografią wymaga licznych uzupełnień.

⁴ H. Weczerka, *Kirchliche Gliederung Ost-Mitteleuropas in der Neuzeit. Überblick und kartographische Probleme*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker Östlich Mitteleuropa”, 9 (1960), z. 2/3, s. 275—333. Rec. B. Kumor, „Zeszyty Naukowe KUL”, V (1962) 83—86.

⁵ MPH (*Monumenta Poloniae Historica*) III, s. 355.

przyznający biskupom krakowskim pierwsze miejsce po metropolacie gnieźnieńskim (przed bpem wrocławskim) i prawo konsekrowania metropolity⁶. Około r. 1229 starania wznowił bp Iwon w czasie podróży do Włoch⁷, a w w. XIV bp Jan Grot u pap. Benedykta XII. W wyniku starań ostatni papież w r. 1336 zezwolił biskupom krakowskim na używanie paliusza na pamiątkę tego, że Kraków był niegdyś metropolią (ne priscus suus successione temporis, quo metropolitico iure pollebat, obliteraretur — — fulgor)⁸. Do tego samego projektu nawiązywał w XV w. Jan Długosz, żywiąc nadzieję, że „wreszcie któryś z biskupów krakowskich dzięki — — łaskowości papieża i króla odzyska dawno — — utraconą godność metropolity i otrzyma jako sufraganie diecezje: przemyską, chełmską i lubuską”⁹. Na innym miejscu dodaje, że „kiedy ten tak potrzebny splendor diecezji krakowskiej — — za zmiłowaniem Bożym i łaskawością królów polskich oraz zgodą biskupów krakowskich i arcybiskupów gnieźnieńskich zostanie przywrócony, wówczas wzrośnie niemały splendor i zaszczyt dla prymasa polskiego; będzie on bowiem wówczas prymasem nie nad jedną metropolią lwowską, lecz nad dwiema — krakowską i lwowską”¹⁰.

Do tej myśli wrócono w okresie przedrozbiorowym jeszcze dwukrotnie: raz w r. 1631 w wysuniętym przez Alberta Polaka, franciszkanina, *Projekcie* utworzenia nowych metropolii łacińskich w Krakowie, Kijowie i Wilnie¹¹ i po raz drugi na sejmie grodzieńskim w r. 1793, kiedy to zamysłano nawet przeniesienie do Krakowa godności prymasowskiej¹².

Na początku wieku XVI król Aleksander poczynił w Rzymie starania, zmierzające do wyniesienia Warmii do godności metropolii dla diecezji pruskiej, ale energiczne przeciwdziałanie zakonu krzyżackiego całkowicie zniweczyło te zamiary¹³. Z podobną kontrakcją, tym razem ze strony króla Zygmunta Starego i prymasa Jana Łaskiego, spotkał się plan bpa płockiego Erazma Ciołka, dążącego do wyłamania się spod zwierzchności metropolitalnej Gniezna i utworzenia metropolii we Włocławku¹⁴.

Tak więc mimo wysuwania kilkukrotnych projektów rozbudowy organizacji metropolitalnej w Polsce przedrozbiorowej całość tych ziem pozostawała w ramach metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej, a nadto niektóre diecezje (pruskie) w granicach metropolii ryskiej.

⁶ KDKK I, nr 3 s. 6—8; Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, nr 110, s. 108 n.; por. R. Grodecki, *Gedko biskup krakowski*, PSB VII s. 366—367.

⁷ MPH III s. 326 n.

⁸ J. Długosz, *Catalogus episcoporum Cracoviensium*, ed. A. Przeździecki, [W:] *Opera omnia*, Kraków 1887, t. I, s. 411.

⁹ LBenef. (J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, ed. A. Przeździecki, Kraków 1863), t. I, s. 5 n.

¹⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, ed. A. Przeździecki, [W:] *Opera omnia*, Kraków 1872, t. X, s. 295.

¹¹ T. Długosz, *Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw z przed 1631 r.*, „Przegląd Teologiczny”, 12 (1931) 99—109.

¹² *Volumina legum*, t. X *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 r.*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952, s. 321 n.

¹³ A. Rogalski, *Kościół katolicki na Warmii i Mazurach*, Warszawa 1956, s. 106.

¹⁴ S. Chodyński, *Włocławska diecezja*, *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1911, t. 32, s. 578.

1. GRANICE METROPOLII GNIEŹNIEŃSKIEJ

Trwałym skutkiem zjazdu gnieźnieńskiego w r. 1000 było usankcjonowanie, porozumieniem Bolesława Chrobrego z Ottonem III, założenia metropolii gnieźnieńskiej, o istnieniu której informują źródła już w r. 999¹⁵. Erekcji nowej metropolii dokonał pap. Sylwester II (999—1003); dokumentu fundacyjnego względnie erekcyjnego nie posiadamy. Nowej metropolii podporządkowano nowo kreowane biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu¹⁶. Istniejące od 968 r. pierwsze biskupstwo polskie w Poznaniu zostało wcielone do metropolii prawdopodobnie dopiero około 1075 r.¹⁷ Odtąd granice metropolii pokrywały się mniej więcej z politycznymi granicami państwa i obejmowały obszar zbliżony do terytorium dzisiejszego państwa polskiego. W tym samym okresie odpadło od metropolii biskupstwo sufraganiałne w Kołobrzegu, które w nieznanym bliżej okolicznościach całkowicie zanikło.

Jak się ostatnio przyjmuje, jeszcze za Bolesława Chrobrego († 1025) ilość sufraganii została pomnożona przez utworzenie diecezji w Kruszwicy, która prawdopodobnie była kontynuacją diecezji kołobrzesckiej¹⁸; przypuszczalnie za rządów Władysława Hermana (ok. 1097) stolica tej diecezji została przeniesiona do Włocławka na Kujawach¹⁹. Nie brak też hipotez, które przyjmują istnienie pod koniec XI i na początku XII w. dwu diecezji: kruszwickiej i włocławskiej²⁰. W wypadku przyjęcia tej hipotezy zwiększyłaby się ilość sufraganii metropolii gnieźnieńskiej. W r. 1075 — jak się przyjmuje — włączono do metropolii nowo utworzoną dla Mazowsza diecezję płocką, zwaną początkowo „diecezją mazowiecką”²¹. Wreszcie w latach 1124—1125 w skład metropolii weszła nowo erygowana diecezja lubuska²². W ten sposób w pierwszej połowie XII w. metropolia obejmowała: archidiecezję gnieźnieńską oraz diecezje: krakowską, wrocławską, poznańską, włocławską, płocką i lubuską.

Tymczasem od połowy XII w. sam ustrój metropolitalny Gniezna dwa razy przeżył chwile głębokiego kryzysu. W rezultacie zmian politycznych w Polsce po śmierci Mieczysława II organizacja kościelna została prawie całkowicie zniszczona, a wraz z nią na pewien czas zanikła godność metropolitalna Gniezna. Współczesne przekazy źródłowe świadczą, że za czasów Kazimierza Odnowiciela bp. krakowski Aaron nosił tytuł arcy-

¹⁵ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, nr 4, s. 5 n.

¹⁶ Thietmari, *Chronicon*, lib. IV, cap. 28, [W:] MPH I s. 260; *Kronika Thietmara*, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 206.

¹⁷ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. I *Kościół katedralny w Poznaniu*, Poznań 1959, s. 42.

¹⁸ St. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1 *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1 *Opracowanie archiwalno źródłoznawcze*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964) 19 n.

¹⁹ Tamże, s. 25.

²⁰ Wł. Abraham, *Statuty kapituły w Kruszwicy*. Do druku przygotował J. Sawicki, „*Polonia Sacra*”, 8 (1956) 251—315; J. Tazbirowa, *Początki biskupstwa na Kujawach*, „*Przegląd Historyczny*”, 53 (1962) 229—242.

²¹ Por. niżej — diecezja płocka.

²² J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960, s. 60 n.

biskupa²³. Jest rzeczą pewną, że jeszcze w r. 1075 organizacja metropolitalna Kościoła polskiego pozostawiała pod względem faktycznym wiele do życzenia. Zwracał na to uwagę pap. Grzegorz VII, który w liście apostołskim *Quoniam honor, qui ministris* z 23 IV 1075 r., skierowanym na ręce Bolesława Śmiałego, domagał się od króla uporządkowania spraw organizacyjnych metropolii polskiej²⁴. W rezultacie działalności papieża i króla przybyli do Polski legaci papiescy i przywrócili do życia metropolię gnieźnieńską²⁵. Pochodzący z XVI w. *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich* wymienia pod r. 1076 abpa Piotra²⁶.

Nowe niebezpieczeństwo wymierzone w strukturę organizacyjną metropolii i jej istnienie przyszło w XII w. z Niemiec. W wyniku starań wpływowego abpa magdeburgskiego Norberta pap. Innocenty II bullą *Sacrosancta Romana...* z 4 VI 1133 r. poddał jurysdykcji metropolity magdeburgskiego diecezje: „szczecińską, lubuską, pomorską, poznańską, gnieźnieńską, krakowską, wrocławską, kruszwicką, mazowiecką i wrocławską”²⁷. Tym samym Gniezno zostało pozbawione praw metropolitalnych i zrównane z innymi diecezjami polskimi. Na szczęście niebezpieczeństwo utraty niezawisłości Kościoła polskiego minęło szybko i faktycznie pozostało tylko na pergaminie. Ten sam papież wydaną 7 VII 1136 r. bullą protekcyjną dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego *Ex commissa nobis a Deo* zagwarantował w pełni prawa metropolitalne Gniezna²⁸.

Dalsze dwa wieki, XII—XIV, przynoszą z jednej strony usiłowania Gniezna do rozszerzenia granic metropolii (Kamień, Chełmno), z drugiej zaś — walkę o utrzymanie stanu posiadania (Wrocław). Erygowane najpóźniej, w r. 1139, biskupstwo dla Pomorza w Wolinie zostało prawdopodobnie włączone do metropolii gnieźnieńskiej; wydana bowiem 14 X 1140 r. przez pap. Innocentego bulla protekcyjna dla biskupstwa pomorskiego *Ex commissa nobis* nie rozstrzygała spornej kwestii przynależności metropolitalnej nowej diecezji²⁹. Tu też zapewne leży m. in. źródło przeszło dwuwiekowej rywalizacji Gniezna i Magdeburga o podporządkowanie sobie pomorskiej diecezji. W wyniku ścierających się dwóch orientacji bp pomorski Zygryd uzyskał 24 II 1188 r. od pap. Klemensa III bullę *Ex iniuncto nobis a Deo*, która nie tylko określała granice diecezji i przeniesienie jej stolicy z Wolina do Kamienia, ale również stwierdzała, że diecezja zwana odtąd „kamieńska” jest poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej³⁰. Mimo takiego stanu rzeczy 5 I 1207 abp gnieźnieński Henryk Kietlicz uzyskał od pap. Innocentego III bullę *Gnesnensis archiepiscopus*, która nie tyle włączała diecezję kamieńską do metropolii gnieźnieńskiej, jak raczej była „napomnieniem dla wyłamującego się spod zwierzchnictwa

²³ MPH I s. 358, 416; II s. 794, 816, 830, 831, 873.

²⁴ KDWP (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*) I nr 4 s. 6—7; MPH I s. 367 n.

²⁵ K. Tymieniecki, *Bolesław II Szczodry albo Śmiały*, PSB II s. 255.

²⁶ MPH III s. 406; por. II s. 928.

²⁷ KDWP I nr 6 s. 8—10.

²⁸ Tamże, I nr 7 s. 10—14.

²⁹ MPH II s. 19 n.; por. J. Walicki, op. cit., s. 51; H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 1, Köln — Braunsfeld 1957, s. 22 przyznaje, że „vor einer ausdrücklich ausgesprochenen Errichtung eines exempten Bistum kann also für 1140 noch keine Rede sein”.

³⁰ PL 204 k. 1301—1303.

metropolity gnieźnieńskiego biskupa kamieńskiego”³¹. Dalsze dokumenty papieskie z XIII w. poddały diecezję pod zwierzchnictwo metropolity magdeburskiego. Zrobił to pap. Honoriusz III listem apostolskim *Litteras felicitis memoriae* z 8 IV 1223 r. oraz jego następca, pap. Grzegorz IX, w brewe *Cum tu frater, episcopo* z 1 VII 1228 i *Cum beatae memoriae* z 3 VIII 1228 r.³² Mimo tych dokumentów papieskich przynależność metropolitalna diecezji kamieńskiej do XIV w. była nie wyjaśniona. Sprawa przynależności do metropolii gnieźnieńskiej odżyła z powrotem w XIV w. Podjął ją po r. 1317 abp Borzysław³³, a następnie Kazimierz Wielki. Wiązało się to zapewne z planami króla odzyskania politycznych praw Polski w stosunku do Pomorza Zachodniego. Obszerny memoriał Kazimierza Wielkiego z 27 VII 1360 r., złożony na ręce pap. Urbana V, m. in. sugerował włączenie Kamienia do metropolii gnieźnieńskiej; niestety, śmierć króla (1370) i opór Kamienia dały w rezultacie ostateczny wyrok w postaci *Executorium* z 13 VII 1380 r., mocą którego diecezja kamieńska została definitywnie uznana za bezpośrednio podległą Stolicy Apostolskiej, a arcybiskupom gnieźnieńskim zabroniono na przyszłość wznawiania pretensji do zwierzchności metropolitalnej nad diecezją³⁴.

Również w tym okresie miał miejsce spór o przynależność do metropolii gnieźnieńskiej diecezji chełmińskiej, wydzielonej w r. 1243 z terytorium diecezji płockiej i z tego też powodu początkowo zaliczonej do sufraganii gnieźnieńskich. W r. 1245 bp chełmiński Heidenryk brał udział w synodzie prowincjalnym we Wrocławiu, podobnie jak w r. 1267³⁵. Tymczasem pap. Aleksander IV bullą *Cum universalis Ecclesiae* z 31 III 1255 r. włączył diecezję do metropolii ryskiej³⁶. Z tego też powodu pod koniec XIII w. i na początku w. XIV arcybiskupi: Jakub Świnka i Borzysław prowadzili starania w kurii papieskiej w Rzymie i Awinionie o odzyskanie utraconej diecezji, ale bez rezultatu³⁷. Na prośbę abpa gnieźnieńskiego Jakuba Świnki pap. Bonifacy VIII dekretem *Sua nobis Venerabilis frater* z 30 V 1295 r. zlecił dziekanowi i prepozytowi kapituły włocławskiej rozpatrzenie sporu³⁸, którego epilog był jednakże negatywny dla Gniezna. Diecezja chełmińska pozostała przy metropolii ryskiej. Podjęte osobiście w r. 1317 przez abpa Borzysława starania w kurii awiniońskiej o przywrócenie praw metropolitalnych Gnieznu w stosunku do diecezji chełmińskiej nie przyniosły wprawdzie i tym razem zamierzonego celu, ale również nie przesądzały sprawy ostatecznie. Pap. Jan XXII w bulli *Inter curas multiplices* z 3 II 1317 r. odłożył wprawdzie na później rozpatrzenie problemu przynależności metropolitalnej diecezji chełmińskiej, ale równocześnie stwierdził, że diecezje „kamieńska i chełmińska znajdują się w granicach Królestwa Polskiego” i polecił wiernym obydwu

³¹ KDWP I nr 50 s. 55.

³² KDPom. (*Codex Pomeraniae diplomaticus*) I nr 10 s. 242, nr 166 s. 387, nr 167 s. 388.

³³ Por. KDWP II nr 991 s. 331 n.

³⁴ J. Walicki, op. cit., s. 84—90.

³⁵ *Statuta synodalia dioecisana S. Ecclesiae Wratislaviensis*, ed. M. Montbach, Wrocław 1855, s. 298, 312.

³⁶ VMPL (*Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*) I nr 124 s. 61.

³⁷ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 29 n.

³⁸ KDWP II nr 734 s. 104.

diecezji uiszczają świętopietrze zwyczajem innych diecezji polskich³⁹. Dalsze próby podjęto w czasie pokoju toruńskiego (1466); m. in. wśród warunków pokojowych — jak informuje Długosz — postanowiono, „że diecezja chełmińska zostanie z powrotem wcielona do metropolii gnieźnieńskiej”⁴⁰. Niestety, zmiany tej nie zatwierdził pap. Paweł II i dopiero od chwili całkowitej likwidacji metropolii ryskiej 26 XII 1566 r. diecezja chełmińska została włączona do metropolii gnieźnieńskiej⁴¹. Jeszcze bowiem w r. 1542 ani biskup, ani kapituła katedralna nie stawili się na synod prowincjalny do Piotrkowa, tłumacząc się tym, że nie należą do metropolii gnieźnieńskiej. Synod przeto wniósł prośbę do tronu królewskiego, aby król nakazał biskupowi chełmińskiemu, „by ten nie wyłamywał się spod metropolii gnieźnieńskiej”⁴². Upadek metropolii ryskiej przesądził o przynależności diecezji chełmińskiej do metropolii gnieźnieńskiej. Takie dokumenty urzędowe, jak proces informacyjny bpa Jana Tarnowskiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie, przeprowadzony w r. 1603 przez nuncjusza apostolskiego w Warszawie⁴³ i relacja o stanie archidiecezji abpa Wojciecha Baranowskiego z 1612 r.⁴⁴ zaliczają diecezję do metropolii gnieźnieńskiej.

Na połowę w. XIV przypadają zabiegi cesarza Karola IV, zmierzające do oderwania diecezji wrocławskiej. Punktem wyjścia dla tej akcji stały się dwa fakty:

1° 24 VIII 1335 r. posłowie króla Polski Kazimierza Wielkiego podpisali w Trenczynie akt, mocą którego Polska zrzekła się praw politycznych do księstw śląskich, które faktycznie były w posiadaniu korony św. Wacława, co następnie potwierdził sam król⁴⁵.

2° 4 IV 1344 pap. Klemens VI na prośbę ces. Karola IV bullą *Ex superne providentia maiestatis* wyniósł Pragę do godności metropolii, której oprócz praskiej archidiecezji poddał nadto diecezję ołomuniecką i nowo kreowaną diecezję litomyską⁴⁶. Nowej metropolii zaplanowano również poddać diecezję wrocławską, która pod względem politycznym znalazła się w granicach korony św. Wacława. Wszczęciu takiej akcji sprzyjały również proczeskie rządy diecezją bpa Przeclawa z Pogorzeli⁴⁷.

³⁹ Ibid., nr 991 s. 331—333; por. J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 1, Poznań 1888, s. 510.

⁴⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, [W:] *Opera omnia*, t. XIV, s. 459.

⁴¹ *Diecezja chełmińska*, s. 30.

⁴² *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w wieku XVI*, zebrał B. Ulanowski, Archiwum Kom. Praw., t. I, Kraków 1895, s. 401 n.

⁴³ BAV (*Bibliotheca Apostolica Vaticana*) *Processus consistoriales*, vol. 11 *A Processus R. D. Joannis Tarnowski episcopi Vladislaviensis transferendi — ad metropolitanam ecclesiam Gnesnensem, nec non super statu ejusdem Ecclesiae metropolitanae 1603*, k. 56—69.

⁴⁴ Archiwum Kongregacji Soborowej. Rzym. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

⁴⁵ *Historia Śląska. t. 1 do roku 1763*, red. K. Maleczyński. Cz. 1 do połowy XIV w., oprac. W. Hołubowicz, K. Maleczyński, Wrocław 1960, s. 560 nn.

⁴⁶ *Acta Clementis VI Pontificis Romani 1342—1352*, opera L. Klickman, Pragae 1903, nr 363, s. 209—211 (*Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia*, t. 1).

⁴⁷ T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, Warszawa 1953, s. 251 nn.

W tej sytuacji ces. Karol IV rozpoczął w r. 1348 trwające do 1360 r. zabiegi około dostosowania granic kościelnej organizacji metropolitalnej do politycznych granic Królestwa Czeskiego. Zgodnie z tymi założeniami diecezja wrocławska na Śląsku miała być wyłączona z metropolii gnieźnieńskiej, a poddana praskiej prowincji kościelnej. Zabiegi te spotkały się z energicznym przeciwdziałaniem na terenie kurii papieskiej w Awinionie ze strony króla Kazimierza Wielkiego i metropolity gnieźnieńskiego Jarosława Bogoryi Skotnickiego. Mimo iż cesarz zrzekł się praw cesarskich do Awinionu (1 i 2 XI 1348) i uroczystym dokumentem zobowiązał się opłacać świętopietrze z diecezji wrocławskiej (14 III 1349)⁴⁸, oderwanie Wrocławia od polskiej prowincji kościelnej nie nastąpiło. Pap. Klemens VI w liście do ces. Karola IV z 5 II i z 22 III 1350 (*Super negotio*) stwierdził, że nie może podjąć decyzji w sprawie przynależności diecezji wrocławskiej do praskiej metropolii, ponieważ „kanclerz króla Kazimierza przedłożył — w Kurii Papieskiej — bardzo liczne kontrargumenty”⁴⁹. Nie odniosły skutku również bezpośrednie rokowania cesarza z królem Polski, przepadł również projekt podziału biskupstwa wrocławskiego na dwie diecezje, przy czym jedna miała być zależna od metropolii w Pradze, druga — w Gnieźnie⁵⁰. W r. 1360 ces. Karol IV wycofał się z poczynionych zabiegów i pisemnie zobowiązał się wobec króla Polski, że sprawy nie wznowi; Wrocław, mimo innej przynależności politycznej, pozostawał nadal sufraganią Gniezna⁵¹. List apostolski pap. Urbana V *Cum ad officii nostri* z 24 II 1365 r., będący niejako epilogiem całej akcji, zapewnił króla o dalszej trwałości związków metropolitalnych Wrocławia z Gniezmem⁵².

W XV w. stosunki między Wrocławiem a Gniezmem układały się normalnie. Nie jest prawdą, jakoby za bpa Konrada Oleśnickiego († 1447) odżyły tendencje separatystyczne⁵³. Niemiecki badacz A. Sabisch przytacza szereg pozytywnych przykładów, świadczących, że w całym XV w. „stosunki między Wrocławiem a Gniezmem były normalne” Wprawdzie zmniejszył się nieco wpływ Gniezna na sprawy diecezji wrocławskiej, ale było to następstwem kurczenia się władzy metropolitów, politycznego bytu Śląska poza Polską i wzrastającego wpływu niemczyzny we Wrocławiu⁵⁴.

Rozłam religijny i niepokoje na Śląsku w pierwszej połowie XVI stulecia wpłynęły bardzo pozytywnie na zacieśnienie więzów między Wrocławiem a metropolią gnieźnieńską. Ordynariusze wrocławscy i ich sufragani otrzymywali konsekrację z rąk metropolity gnieźnieńskiego, kapituła wrocławska często zwracała się z różnymi petycjami do Gniezna, zarówno biskupi, jak i kapituła główny ratunek przed zalewem protestantyzmu widzieli w osobie króla polskiego i metropolity gnieźnieńskiego, nawet

⁴⁸ W. Schulte, *Zur Geschichte der Lostrennung des Bistums Breslau von dem polnischen Metropolitansprengel*, „Oberschlesische Heimat”, 3 (1907) 177—180.

⁴⁹ *Acta Clementis VI Pontificis Romani*, nr 1229, s. 661 i nr 1234, s. 662.

⁵⁰ T. Silnicki, op. cit., s. 263.

⁵¹ J. Długosz, op. cit., t. XII, s. 244; por. T. Silnicki, op. cit., s. 362—366; A. Sabisch, *Bistum Breslau und Erzbistum Gnesen vor allem im 16 und 17 Jahrhundert*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 5 (1940) 102.

⁵² VMPL I nr 848 s. 632.

⁵³ W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 20.

⁵⁴ A. Sabisch, op. cit., s. 104—108.

język polski stał się codziennym językiem kanoników wrocławskich⁵⁵. Wprawdzie na licznych synodach prowincjalnych, odbytych w latach 1520—1566, mimo zaproszenia, nie zjawił się reprezentant diecezji wrocławskiej; podobnie nie było przedstawiciela na synodzie piotrkowskim w 1577 r., kiedy to Kościół polski przyjął uchwały Soboru Trydenckiego⁵⁶, ale w dwóch wypadkach (1557 i 1561) przedstawiciel bpa Baltazara z Promnicy wziął udział w synodach prowincjalnych⁵⁷, a prawie w każdym wypadku biskupi usprawiedliwiali swoją nieobecność na synodzie i ogłaszali w swej diecezji statuty synodów prowincjalnych⁵⁸. Dowodem ścisłej łączności z metropolią było przyjęcie przez biskupów wrocławskich *Rytułu* i patronału polskiego w księgach liturgicznych⁵⁹.

Z chwilą opanowania zwycięskiego pochodzenia reformacji na Śląsku, mniej więcej od 1560 r., Habsburgowie przedsięwzięli szereg kroków zarówno we Wrocławiu, jak i w Rzymie zmierzających do wyłączenia diecezji wrocławskiej z metropolii polskiej. Tym razem energiczna akcja dyplomatyczna Zygmunta Augusta, a zwłaszcza jego osobisty list z 21 V 1562 do pap. Piusa IV, przecięły na pewien czas te starania⁶⁰. Zostały one wznowione w r. 1614 ze strony wrocławskiej kapituły katedralnej, chociaż ze względu na niespokojny czas ordynariusz Wrocławia arcyksiążę Karol Habsburg (1608—1624), szwagier Zygmunta III Wazy, uznawał prawa metropolitalne Gniezna⁶¹. 19 I i 18 II 1617 r. wystawił on dokument, mocą którego „uznał arcybiskupa gnieźnieńskiego za swego metropolitę”. Obydwa dokumenty zostały ingrosowane do *Akt czynności prymasa Wojciecha Baranowskiego*^{61a}. Trzeba jednakże wspomnieć, że już w r. 1612 prymas Wojciech Baranowski w relacji do Rzymu pisał, że do metropolii gnieźnieńskiej należy m. in. biskupstwo wrocławskie na Śląsku, chociaż „biskup wrocławski od pewnego czasu zaczął się wyłamywać spod władzy metropolity”⁶². Nową okazją do podjęcia dalszych starań o uchylenie praw metropolitalnych polskiej prowincji kościelnej w stosunku do Wrocławia był wybór na biskupstwo wrocławskie ks. Karola Ferdynanda, syna Zygmunta III Wazy (3 V 1625). Na żądanie kapituły król Zygmunt III wystawił kapitule wrocławskiej dokument (5 V 1624), w którym zobowiązywał się m. in., że wpłynie on na prymasa polskiego, by zrzekł się praw metropolitalnych w stosunku do diecezji wrocławskiej⁶³. Na szczę-

⁵⁵ Tamże, s. 108—118.

⁵⁶ Zob. *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego*, s. 365 nn. (1527), 378 nn. (1530), 383 nn. (1532), 387 nn. (1542), 427 nn. (1556), 494 (1577); por. A. Sabisch, op. cit., s. 118—125.

⁵⁷ *Materiały*, s. 444, 456.

⁵⁸ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. X *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 217 n., 235, 248, 253 n., 312.

⁵⁹ A. Sabisch, op. cit., s. 126 nn.

⁶⁰ VMPL II nr 717, s. 645 n.

⁶¹ J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, t. III, Wrocław 1868, s. 363, 825—826; por. A. Sabisch, op. cit., s. 129.

^{61a} *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, wyd. H. Rybus, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 3 (1961) 234: „Episcopus Vratislaviensis in Silesia agnoscit archiepiscopum Gnesnensem pro suo metropolitano”.

⁶² Archiwum Kongregacji Soborowej. Rzym. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

⁶³ J. Heyne, op. cit., s. 824 „[...] Demum ne Ecclesia illa a Rev. D. Archiepiscopo Gnesnensi Primate et primo Principe Regni, sub Primatialis et Metropolitanae

ście metropolici gnieźnieńscy nie myśleli się wiązać zobowiązaniami króla i pieczolowicie czuwali nad wykonywaniem praw metropolitalnych w stosunku do Wrocławia. Na synodach prowincjalnych 1621, 1628, 1634, 1638 i 1643 przypominali oni swe nieprzedawnione prawa w stosunku do diecezji wrocławskiej i obowiązek biskupów wrocławskich uczestniczenia w tych synodach ⁶⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje akcja prymasa Jana Wężyka i warszawskiego synodu prowincjalnego z 13 XI 1634 r. Z akt synodu wynika, że prawdopodobnie na prośby prymasa pap. Urban VIII w specjalnym liście apostolskim skierowanym do synodu potwierdził przynależność Wrocławia do polskiej prowincji kościelnej ⁶⁵. W takiej sytuacji bp wrocławski Karol Ferdynand w imieniu swoim i kapituły katedralnej usprawiedliwił swą nieobecność na synodzie w 1634 r. (*quod in exilio manens, commode ad synodum venire non potuit*). Synod ten wprowadził przyjął do wiadomości usprawiedliwienie, ale zażądał od biskupa wrocławskiego urzędowego oświadczenia, że uznaje jurysdykcję metropolity gnieźnieńskiego nad diecezją wrocławską ⁶⁶. Nie wiadomo, czy biskup Karol wystawił takie oświadczenie. Bullą *Militantis Ecclesiae regimini* z dnia 20 IX 1635 r. pap. Urban VIII zatwierdził statuty synodalne wraz ze statutem o przynależności Wrocławia do metropolii gnieźnieńskiej ⁶⁷. W tej sytuacji bp Karol Ferdynand prawdopodobnie pod wpływem Kurii Papieskiej złożył na piśmie pod dniem 10 II 1637 r. uroczyste oświadczenie w imieniu swoim i swoich następców, że „biskupstwo wrocławskie podlega arcybiskupowi gnieźnieńskiemu jako swemu metropolicie”. I ten dokument został ingrosowany do *Akt czynności prymasa Jana Wężyka* ^{67a}.

Zapewne to oświadczenie skłoniło kapitułę wrocławską, mimo rządów polskiego biskupa, by kontynuować wysiłki zmierzające do zrzucenia zależności metropolitalnej od Gniezna. Zapewne na życzenie Habsburgów

ecclesiae superioritatem atque jurisdictionem trahatur, neve ea receptio filii nostri in Episcopatum Vratislaviensem praeiudicium aliquod iuribus et consuetudinibus quoad dictam subiectionem Metropolitano Gnesnensi Episcopis Vratislaviensibus imposterum pariat, operam dabimus auctoritatemque nostram Regiam apud proxime futurum et pro tempore existentem Archiepiscopum Gnesnensem eo nomine interponemus, nec eam in rem Serenis. Principem filium nostrum, quamdiu episcopus fuerit, consensurum spondemus”.

⁶⁴ *Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Laurentio Gembicki — Archiep. Gnesn. — A. D. 1621 — celebrata, Cracoviae 1624, k. C; Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Joanne Wężyk — Archiep. Gnesn. — A. D. 1628 — celebrata, Cracoviae 1629, s. 94 n. (nlb.); Synodus provincialis sub — Joanne Wężyk — Archiep. Gnesn. — A. D. 1634 — celebrata, Cracoviae 1636, k. D; Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Mathia Łubieński — Archiep. Gnesn. — A. D. 1643 — celebrata, Varsaviae 1646, s. 41 n. (nlb).*

⁶⁵ *Synodus provincialis — 1634, cap. 10 „[...] praesertim cum et ipse Summus Pontifex modernus illam Ecclesiam [Vratislaviensem] Gnesnen. Suffraganeam, in litteris suis, coram synodo lectis, agnoscat”.*

⁶⁶ *Ibid., cap. 10. „Ideo synodus justae excusationi locum reliquit, ita tamen, ne absentia hac vice indulta Ecclesiae Vratislaviensi Metropolitano Gnesnensi dudum adjunctae, quidquam deroget — ipse Ser. Carolus in suis quoque litteris non diffiteatur”.*

⁶⁷ *Ibid., k. A₁—A₂.*

^{67a} *Regesty wybranych zapisek, s. 251: „Ingrossatur litterae episcopi Vratislaviensis ac aliae, quibus agnoscitur eundem episcopum Vratislaviensem subesse archiepiscopo Gnesnensi, tanquam suo metropolitano”.*

kanonik wrocławski Fryderyk Berg opracował (1638) memoriał w tej sprawie do ces. Fryderyka III, a 20 II 1641 kanonik Jan Best poruszył ją na sejmie Rzeszy w Regensburgu ⁶⁸.

Ale i tym razem Wrocław formalnie został nadal w granicach metropolii polskiej. Prowincjalny synod prymasa Macieja Łubieńskiego z 1643 r. przypomniał znów sufraganom metropolii obowiązek obsyłania synodu ⁶⁹. Niemniej, jak słusznie zauważono, od połowy XVII w. przynależność metropolitalna Wrocławia do Gniezna była raczej prawna aniżeli faktyczna ⁷⁰. Z jednej strony są wzmianki w dokumentach papieskich (1732 i 1748), jakoby diecezja wrocławska była bezpośrednio podległa Stolicy Apostolskiej ⁷¹, co zdają się potwierdzać procesy informacyjne biskupów wrocławskich z drugiej połowy XVII i XVIII w. ⁷² Ale nie brak przeciwnych dowodów. Sporządzane przez nuncjuszów papieskich procesy informacyjne prymasów Polski poczynawszy od Jana Lipskiego (1638) aż do Antoniego Kazimierza Ostrowskiego (1777) wymieniają w licznych wypadkach diecezję wrocławską jako należącą do metropolii gnieźnieńskiej, chociaż stwierdzają, że biskupi wrocławscy wyłamują się spod praw metropolitalnych. Takie wypadki miały miejsce w latach 1638, 1674, 1739, 1777 ⁷³. Również i metropolici gnieźnieńscy są w pełni świadomi praw w stosunku do diecezji wrocławskiej. Tak w r. 1744 prymas Krzysztof Szembek w oparciu o prawa metropolitalne interweniował w obronie uwięzionych z polecenia króla pruskiego kanoników wrocławskich ⁷⁴. W r. zaś 1755 prymas Adam Komorowski w relacji do Rzymu wśród biskupstw sufraganiálních Gniezna wymienił diecezję wrocławską ⁷⁵. Ten stan rzeczy zdaje się w pewnej mierze potwierdzać i *Mszał wrocławski* z 1738 r., w którym dołączono „Msze własne patronów i święt Królestwa Polskiego” ⁷⁶.

Dopiero następna ze znanych relacji do Rzymu prymasa Michała Poniatowskiego (1789) nie wymienia Wrocławia wśród biskupstw przynależ-

⁶⁸ J. Heyne, op. cit., t. III, s. 829 nn.; A. Sabisch, op. cit., s. 137 nn.

⁶⁹ Por. przyp. 68, Karola Ferdynanda bpa wrocławskiego i plockiego wymieniono jako nieobecnego.

⁷⁰ W. Urban, *Zarys dziejów*, s. 26.

⁷¹ Tamże, s. 26 n.

⁷² BAV *Processus R. D. Sebastiani Ignatii a Rostock — — ad ecclesiam cath. Wratislaviensem — — 1664. Processus consistoriales*, vol. 62 k. 695—697: *Processus E. D. Friderici — — Card. Hassiae ad ecclesiam — — Wratislaviensem — — 1672, Proc consist.*, vol. 70 k. 72: „[...] ipsa ecclesia nulli suffragatur, sed immediate subiecta Sedi Apostolicae”. *Processus E. D. Philippi Ludovici — — Card. de Zinzendorff — — 1732. Proc. consist.*, vol. 118 k. 639 n.

⁷³ BAV *Processus R. D. Joannis Lipski — — 1638. Proc. consist.*, vol. 36 k. 519: „Habet suffraganeos Cracoviensem — — Vratislaviensem in Silesia et Varmiensem in Prussia, qui praetendunt se exemptos”. *Processus R. D. Andreae Olszowski — — 1674. Proc. consist.*, vol. 73 k. 152: „[...] episcopus suffraganeos habet Cracoviensem — — Vratislaviensem”. *Processus R. D. Christophori Antonii Szembek — — 1739. Proc. consist.*, vol. 136 k. 271: „[...] habet suffraganeos — — ex antiquo more etiam audivi de Vratislaviensi”. *Processus R. D. A. C. Ostrowski — — 1777. Proc. consist.*, vol. 173 k. 370: „Ad ecclesiam metropolitanam spectant — — episcopus Vratislaviensis, Vilmensis — —”.

⁷⁴ Por. L. Winowski, *Stosunki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską w latach 1740—1748*, „Przegląd Zachodni”, 11 (1955) 613—692.

⁷⁵ Archiwum Kongr. Soboru. Rzym. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1755.

⁷⁶ A. Sabisch, op. cit., s. 128.

nych do metropolii gnieźnieńskiej, podobnie jak i jego proces informacyjny z r. 1784⁷⁷. Ale były to czasy już po pierwszym rozbiórce kraju. Wydaje się przeto w świetle powyższych danych, że zarówno twierdzenie A. Sabischa, jakoby po 1640 r. nastąpiła egzempcja Wrocławia⁷⁸, jak i bpa W. Urbana, że stało się to w 1732 r.⁷⁹, postulują raczej dalsze badania z tego zakresu, aniżeli je kończą. Przytoczone bowiem przekazy źródłowe, posiadające poważny walor argumentu, świadczą, że w całym okresie przedrozbiorowym (1772) diecezja wrocławaska faktycznie względnie formalnie należała do metropolii gnieźnieńskiej⁸⁰.

Prawie równocześnie z tendencjami wyłamania się spod jurysdykcji metropolii gnieźnieńskiej biskupa Wrocławia zaistniała w XV w. dość niepewna sytuacja diecezji lubuskiej. Od połowy XIII w. diecezja ta pozostawała poza politycznymi granicami Polski i wchodziła w skład Brandenburgii. Wprawdzie więz biskupów lubuskich z Gniezmem była przestrzegana, ale powolne zniemczenie kapituły i samych biskupów lubuskich wpływało na zanik świadomości tej zależności, doprowadzając niekiedy do ostrych konfliktów zarówno z władcami, jak i z metropolitami Polski⁸¹. Niemniej przez całą drugą połowę XIII i w XIV w. diecezja lubuska należy do metropolii gnieźnieńskiej, a jej biskupi biorą udział w polskich synodach prowincjalnych (1257, 1285, 1287, 1326, 1357, 1375)⁸². Więzy te z metropolią polską wzmocniły się bardzo w XIV w. dzięki polityce protekcyjnej Kazimierza Wielkiego⁸³. Dokumentem z 10 I 1368 r. bp lubuski Henryk uznał króla Polski „za pana i patrona swej diecezji”⁸⁴. W literaturze niemieckiej przyjął się pogląd, jakoby w XV w. diecezja lubuska została wyłączona z metropolii gnieźnieńskiej i poddana magdeburskiej prowincji kościelnej, przy czym B. Stasiewski podaje, że stało się to w r. 1420⁸⁵, podczas gdy S. W. Wohlbrück, a za nim A. Hauck mówią, że stało się to w r. 1437⁸⁶. Tymczasem jeszcze 15 IX 1420 prokurator bpa lubuskiego Jana wziął udział w kaliskim synodzie prowincjalnym⁸⁷.

Podobne przekazy mamy z późniejszych lat. Tak np. z okazji wyboru na stolicę biskupią w Lubuszu Piotra, dziekana tamtejszej kapituły katedralnej, kard. Julian Cezarini w imieniu soboru bazylijskiego dokonał konfirmacji elekta i zaznaczył wyraźnie w rzeczonym piśmie, że diecezja lubuska podlega metropolii gnieźnieńskiej (9 I 1437), prymasowi zaś pol-

⁷⁷ Archiwum Kongr. Soboru. Rzym. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1789; BAV *Processus R. D. Michaelis Poniatowski* — — 1784. *Proc. consist.*, vol. 185 k. 405 n.

⁷⁸ A. Sabisch, op. cit., s. 133 nn.

⁷⁹ W. Urban, *Zarys dziejów*, s. 26 n.

⁸⁰ Egzempcję diecezji stwierdziła bulla *De salute animarum* z 16 VII 1821 (por. A. Sabisch, op. cit., s. 139 nn.).

⁸¹ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna*, s. 100 n.

⁸² J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. I, s. 403, 462, 472, 526, 603, 668.

⁸³ J. Walicki, op. cit., s. 108 nn.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 114 (gdzie przytoczono dokument) — „Item recognoscimus — dominum Regem Poloniae nostrum et Ecclesiae nostrae verum dominum et Patronum”.

⁸⁵ LThK (*Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Auflage), Bd. VI (1961) k. 870.

⁸⁶ S. W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, Berlin 1829, Th. 2, s. 146, 187 n.; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin—Leipzig 1954, Bd. V, Th. 2, s. 1178.

⁸⁷ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, wyd. J. Fijałek i A. Vetulani, Kraków 1915—1920—1951, s. 2.

skiemu Wincentemu Kotowi polecił, aby dokonał konsekracji elekta (10 III 1437)⁸⁸. 19 VI 1437 tenże prymas Polski potwierdził wybór biskupa Konrada Krone, który wziął osobiście udział w konsekracji arcybiskupa Wincentego⁸⁹. 7 V 1441 r. biskup lubuski przez prokuratora wziął udział w synodzie prowincjalnym w Łęczycy⁹⁰. Na początku XVI w. prymas Jan Łaski zwrócił baczną uwagę na zależność metropolitalną diecezji lubuskiej i uzyskał od Stolicy Apostolskiej potwierdzenie swych praw⁹¹. Jeszcze przed 8 III 1552 r. ostatni katolicki biskup diecezji, Jan Horneburg, w liście do prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego zwrócił się do niego „jako do swego metropolity” z prośbą, by ten zechciał mu wyznaczyć czas i miejsce konsekracji, prosząc jednocześnie o jej udzielenie⁹². Niestety w drugiej połowie XVI w. diecezja lubuska została całkowicie protestantyzowana i przestała faktycznie istnieć. Tym samym metropolia gnieźnieńska poniosła stratę terytorialną. Ale po upadku diecezji świadomość jej przynależności do polskiej prowincji kościelnej nie wygasła w Gnieźnie. Jeszcze w r. 1612 prymas Wojciech Baranowski w relacji do Rzymu pisał m. in., że należała nadto do metropolii wśród innych diecezja lubuska, zniszczona i zajęta przez heretyków⁹³.

Dalsze poszerzenie granic metropolii nastąpiło na przestrzeni XIV—XVII w. przez włączenie nowych diecezji: wileńskiej (1387), żmudzkiej (1417), wendeńskiej — inflanckiej (1585), smoleńskiej (1636) oraz na początku wieku XVII — łuckiej. Pierwsze dwie diecezje nie były formalnie podporządkowane metropolii gnieźnieńskiej. Odnośnie do diecezji wileńskiej należy zauważyć, że przekazy źródłowe bardzo wcześnie informują o jej przynależności do metropolii gnieźnieńskiej. Tak w latach 1409 i 1420 biskupi wileńscy brali udział w synodach prowincji gnieźnieńskiej⁹⁴. Również i dokumenty Stolicy Apostolskiej z XV w. potwierdzają najwyraźniej taki stan rzeczy. W bulli *Ad cumulum* z dnia 15 II 1415 antypap. Jan XXIII, nadając ks. Piotrowi biskupstwo wileńskie, poddał je w opiekę arcybiskupa gnieźnieńskiego, jako że „electum — — commissam sibi ecclesiam suffraganeam tuam habens”⁹⁵. Podobne stwierdzenie spotykamy w bulli pap. Marcina V z dnia 4 V 1422 *Divina disponente gratia* i *Cum nuper* z dnia 25 V 1422 zaadresowanej na arcybiskupa gnieźnieńskiego⁹⁶. Jeszcze jaśniej sprawę przynależności metropolitalnej Wilna ujął Sobór Bazylejski w bulli *Personam tuam nobis* z dnia 17 VII 1435 r., przesłanej na ręce biskupa wileńskiego Macieja. „Diecezja twoja — pisał Sobór — nie ma przywileju egzempcji, lecz jest podległa prawom metropolital-

⁸⁸ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, t. IV. (*Opera omnia*, t. XIII) ed. A. Przeździecki, Cracoviae 1877, s. 581; por. St. Hain, *Wincenty Kot prymas Polski 1436—1448*, Poznań 1948, s. 95 (nadb.)

⁸⁹ Ibid., s. 95.

⁹⁰ Ibid., s. 105.

⁹¹ J. Korytkowski, op. cit., t. II, s. 731; por. J. Walicki, op. cit., s. 122, przyp. 101.

⁹² J. Walicki, op. cit., s. 123, przyp. 104.

⁹³ Archiwum Kongr. Soboru. Rzym. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

⁹⁴ *KDKWil.* (*Kodeks dyplomatyczny diecezji i katedry wileńskiej*) nr 49 s. 74 n. (1409); *Statuty synodalne*, s. 2.

⁹⁵ Ibid., nr 61 s. 95.

⁹⁶ Ibid., nr 79 s. 108—111 (1422); nr 80 s. 111 (1422).

nym arcybiskupa gnieźnieńskiego”⁹⁷. W drugiej połowie XV w. potwierdzają ten stan papieże Mikołaj V w bulli *Apostolatus officium* z 17 X 1453 i Sykstus IV w bulli *Cum nos hodie* z 27 VII 1481⁹⁸. W r. 1510 i 1511 biskupi wileński i żmudzki brali udział w gnieźnieńskim synodzie prowincjalnym⁹⁹, co wskazywałoby, że faktycznie od swoich początków obydwie diecezje należały do polskiej prowincji kościelnej. Stan ten potwierdził pap. Leon X bullą *Pro excellenti praeeminentia Sedis Apostolicae* z 11 VII 1515 r.¹⁰⁰ Diecezja smoleńska została włączona do metropolii gnieźnieńskiej w dokumencie fundacyjnym biskupstwa z 6 V 1625 i 24 IX 1635¹⁰¹. Diecezję wendeńską (inflancką) podporządkowano metropolii na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w r. 1631, odkąd bp wendeński Otto Schenking „oświadczył, że dla siebie i swoich następców wybiera za swego metropolitę arcybiskupa gnieźnieńskiego”¹⁰². W r. 1638 obydwie diecezje wymienia w granicach metropolii polskiej proces informacyjny prymasa Jana Lipskiego¹⁰³. Należy atoli zaznaczyć, że bulla pap. Sykstusa V *Equum et rationi congruum* z 1 V 1585 r. orzekała, że „diecezja wendeńska tak długo bezpośrednio będzie podlegała Stolicy Apostolskiej, dokąd nie zostanie podporządkowana któremuś z arcybiskupów na prawach metropolitalnych”¹⁰⁴. Faktycznie diecezja od początku została włączona do metropolii gnieźnieńskiej, skoro już 8 X 1607 na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie był obecny bp wendeński Otto Schenking¹⁰⁵.

Wołyńska diecezja łucka, przynależna od czasów fundacji biskupstwa do lwowskiej prowincji kościelnej, od końca XVI w. jest zaliczana do gnieźnieńskiej metropolii. W r. 1595 abp lwowski Jan Dymitr Solikowski po raz pierwszy podał w relacji do Rzymu, że diecezja łucka winna należeć do metropolii lwowskiej, ale biskupi łucy usiłują oderwać się od tej metropolii i przyłączyć się do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej¹⁰⁶. Spór o przynależność metropolitalną był zapewne świeży. Jeszcze bowiem 16 V 1600 r. w procesie informacyjnym bpą Stanisława Gomolińskiego na biskupstwo łuckie diecezja ta została zaliczona do metropolii lwowskiej i brak informacji na temat sporu¹⁰⁷. 7 II 1601 r. kapituła łowicka złożyła uroczysty protest i oskarżyła arcybiskupa lwowskiego o „uzurpację praw metropolitalnych w stosunku do diecezji łuckiej” Zapewne uczyniła to przed nią kapituła metropolitalna w Gnieźnie. *Protestacja* kapituły łowic-

⁹⁷ Ibid., nr 140 s. 158 n. „[...] ecclesia ipsa privilegium exemptionis non habeat, sed venerabili — — archiepiscopo Gnesnensi iure metropolitico sit subiecta”

⁹⁸ Ibid., nr 216, s. 242—245 (1453); nr 318, s. 375 n. (1481).

⁹⁹ *Materiały do historii*, s. 347, 350.

¹⁰⁰ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae*, Poznań 1869, s. 238 n.

¹⁰¹ BAV Proc. consist., vol. 35 *Processus foundationis oppidi Smolensk in episcopatum*, k. 318—329.

¹⁰² *Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub Laurentio Gembicki archiepiscopo Gnesnensi Petricoviae a. D. 1621 celebrata*, Cracoviae 1624, cap. 4.

¹⁰³ BAV Processus R. D. Joannis Lipski — — 1638, Proc. consist., vol. 36 k. 519.

¹⁰⁴ Bull. Rom. IX s. 127.

¹⁰⁵ *Concilium provinciale Regni Poloniae, quod Bernardus Maciejowski archiep. Gnesn. habuit Petricoviae a. D. 1607*, Cracoviae 160 k. nlb.

¹⁰⁶ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595—1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937, s. 13.

¹⁰⁷ BAV Processus R. D. Stanisłai Gomoliński — — 1600. Proc. consist., vol. 11 k. 429 n.

kiej została ingrosowana do *Akt czynności prymasa Karnkowskiego* ^{107a}. Po raz pierwszy zaliczają biskupstwo do metropolii gnieźnieńskiej akta procesu apostolskiego ks. Marcina Szyszkowskiego, nominata łuckiego z r. 1603 ¹⁰⁸. Przeprowadzony jednakże w tymże roku proces informacyjny o stanie metropolii lwowskiej w związku z nominacją na arcybiskupa ks. Jana Zamoyskiego zalicza Łuck do metropolii lwowskiej ¹⁰⁹. O wznowieniu sporu informuje w r. 1619 relacja do Rzymu abpa lwowskiego A. Próchnickiego ¹¹⁰. Od lat trzydziestych XVII stulecia zarówno procesy informacyjne biskupów łuckich, jak i procesy o stanie metropolii gnieźnieńskiej zaliczają diecezję łucką do metropolii gnieźnieńskiej ¹¹¹. Nie znamy dokumentu papieskiego potwierdzającego taki stan rzeczy. Prawdopodobnie zaszedł rzadki wypadek, że na mocy zwyczaju, nie potwierdzonego przez Stolicę Apostolską, diecezja zmieniła przynależność metropolitalną. Taki stan rzeczy przetrwał do pierwszego rozbioru i dopiero 8 VIII 1798 nuncjusz apostolski Wawrzyniec Litta dekretem *De apostolicae potestatis* w ramach reorganizacyjnych Kościoła łacińskiego na ziemiach polskich przyłączonych w rozbiorach do Rosji wyłączył Łuck z metropolii gnieźnieńskiej i podporządkował go nowo kreowanej mohylowskiej prowincji kościelnej ¹¹².

Od czasów prymasa Jana Łaskiego datują się zabiegi o przyłączenie diecezji warmińskiej do metropolii gnieźnieńskiej. 4 IV 1527 r. prymas wyraził życzenie, „aby diecezja warmińska została odłączona od prowincji ryskiej, a włączona do naszej gnieźnieńskiej” ¹¹³. Od 1547 r. datują się zaproszenia biskupów warmińskich na synody prowincjalne gnieźnieńskie (1547, 1551, 1556). Atoli zarówno kapituła, jak i biskupi warmińscy czuwali nad tym, by precedens ten nie zaciążył na przynależności biskupstwa do metropolii gnieźnieńskiej ¹¹⁴. Prawdopodobnie w oparciu o te przesłanki i postanowienia Soboru Trydenckiego ¹¹⁵ prymasi polscy: Jakub Uchański († 1581), Stanisław Karnkowski († 1603), Bernard Maciejowski († 1608) i Wojciech Baranowski († 1615) podjęli usiłowania podporządko-

^{107a} *Regesty wybranych zapisek*, s. 13: „Protestatur capitulum Lovicense contra archiepiscopum Leopoliensem de usurpata iuris dictione metropolitica quoad dioecesium Luceoriensem”.

¹⁰⁸ BAV *Processus R. D. M. Szyszkowski 1603*, *Proc. consist.*, vol. 11A k. 207, 213: „est sub archiepiscopo Gnesnensi, Leopoliensis aliquid iuris in ea praetendit”

¹⁰⁹ BAV *Processus R. D. Joannis Zamoyski — — 1603*, *Proc. consist.*, vol. 11A k. 105.

¹¹⁰ *Relacje arcybiskupów*, s. 69 n.

¹¹¹ BAV *Processus consist.*, vol. 36. *Processus R. D. A. Gembicki*, k. 171', 173' (1637); vol. 36 *Proc. R. D. J. Lipski*, k. 518 (1638); vol. 52 *Proc. R. D. V. Leszczyński*, k. 67 (1658); vol. 73, *Proc. R. D. Andreae Olszowski*, k. 158 (1674).

¹¹² *Akty i gramoty o ustrojstwie i upravlenui rimsko-katoličeskoj Cerkvi v Imperii Rossijskoj i Carstvie Polskom*, Petersburg 1849, s. 84: „a vinculo, quo episcopi Luceorienses usque adhuc, quo suffraganei erga ecclesiam archiepiscopalem Gnesnensem erant obstricti, liberentur — — ecclesiae metropolitanae Mohiloviensi submittimus”.

¹¹³ J. Obłak, *Egzemplcja diecezji warmińskiej i jej obrona za bpa Mikołaja Szyszkowskiego*, „Polonia Sacra”, VII (1955), z. 2—3, s. 127 n.

¹¹⁴ *Stanislai Hosii epistolae*, ed. Hipler et St. Zakrzewski, t. II, Cracoviae 1886, nr 435, s. 36 n., nr 67, s. 1019.

¹¹⁵ *Concilii Tridentini — — canones et decreta*, cura G. Smets, ed. 5, Bielefeld 1858, Sess. XXIV cap. 2, s. 147 n.; *Materiały do historii*, s. 432; por. J. Obłak, op. cit., s. 128 n.

wania Warmii metropolii gnieźnieńskiej¹¹⁶. Starania te podjął również prymas Wawrzyniec Gembicki. Odprawiony przezeń 26 IV 1621 r. synod prowincjalny piotrkowski, powołując się na dekrety Soboru Trydenckiego, postanowił oddać sprawę przynależności *quamvis non iure subiectio- nis, sed iure electionis* diecezji warmińskiej przed trybunał Stolicy Apostolskiej¹¹⁷. Ponieważ Rzym nie wydał w tej sprawie decyzji, dlatego starania te wznowił prymas Jan Wężyk (1627—1638), prawdopodobnie wnet po synodzie prowincjalnym, odbytym 22 V 1628 r. w Piotrkowie¹¹⁸. W rezultacie tych starań Kongregacja Soboru w r. 1634 nakazała bpowi warmińskiemu M. Szyszkowskiemu (1633—1643), by „obrał sobie metropolitę gnieźnieńskiego jako bliższego i nie ociągał się wziąć udziału w jego synodzie prowincjalnym”¹¹⁹. Zarówno bp M. Szyszkowski, jak i kapituła warmińska podjęli obronę egzempcji i wystosowali do prymasa w tej sprawie memoriał (9 IX 1634). Ale odpowiedź prymasa Wężyka (4 XI 1634) nie uwzględniała argumentów memoriału i „dla zachowania unitatem w jednym Królestwie” wezwwała biskupa i kapitułę do uczestniczenia w synodzie prowincjalnym, który miał się zebrać 13 XI 1634 r. w Warszawie^{119a}. Ponieważ z Warmii nikt się nie stawił na rzeczonym synodzie, dlatego synod wznowił statut prymasa Gembickiego z 1621 r., powołał się na jego zatwierdzenie przez Stolicę Apostolską¹²⁰ i odniósł się znów do Kongregacji Tłumaczy, Soboru Trydenckiego. Dekret tej ostatniej ponawiał nakaz podporządkowania diecezji warmińskiej w przeciągu 6 miesięcy metropolii gnieźnieńskiej¹²¹. I tym razem obydwie strony odniosły się znów do Rzymu, który — wydaje się — za życia prymasa Wężyka († 1638) nie rozstrzygnął sprawy. Proces bowiem informacyjny prymasa Jana Lipskiego z 1638 r. zalicza Warmię do metropolii gnieźnieńskiej, chociaż zaznacza, że „biskup upiera się przy swojej egzempcji”¹²². Sprawa przynależności Warmii do metropolii gnieźnieńskiej została wznowiona przez prymasa Władysława Łubieńskiego na warszawskim synodzie prowincjalnym w r. 1643¹²³ i przesłana do Stolicy Apostolskiej do ostatecznego rozstrzygnięcia. Dekretem *Nos Petrus* z 10 XII 1645 Kongregacja Tłumaczy Soboru Trydenckiego potwierdziła uchwały synodu¹²⁴, zaś dekretem *Cum s. Tridentini Concilii* z dnia 13 VII 1646 poleciła nuncjuszowi warszawskiemu podporządkowanie Warmii metropolii gnieźnieńskiej „co

¹¹⁶ J. Obłak, op. cit., s. 130; A. Strzelecki, *Baranowski Wojciech*, PSB I (1935) 288.

¹¹⁷ *Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Laurentio Gembicki — 1621, cap. 4.*

¹¹⁸ *Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Joanne Wężyk — 1628, s. 94 n. (nlb.).*

¹¹⁹ J. Obłak, op. cit., s. 131.

^{119a} *Ibid.*, s. 132—134.

¹²⁰ *Synodus provincialis sub — Joanne Wężyk — 1634, Cracoviae 1636, cap. 10.*

¹²¹ J. Obłak, op. cit., s. 134.

¹²² *BAV Proc. consist.*, vol. 36. *Processus R. D. Joannis Lipski — 1638, k. 519.* Sprawa nie zakończyła się, jak chce J. Obłak (op. cit., s. 136), w roku 1635 względnie 1636.

¹²³ *Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Ladislao Łubieński — 1643, Varsaviae 1646, s. 41 nlb.*

¹²⁴ *Ibid.*, s. 44 nlb.

do udziału w synodach prowincjalnych”¹²⁵. Wydaje się, że ta decyzja była ostateczna. Wprawdzie nie możemy wykazać, że biskupi warmińscy odtąd uczestniczyli w polskich synodach prowincjalnych, bo tych od 1643 r. w ogóle nie odbywano. Atoli proces informacyjny bpa Stefana Wydźgi z 1659 r. wyraźnie mówi o takim stanie rzeczy¹²⁶. Odtąd procesy informacyjne biskupów warmińskich informują o egzemplarzu diecezji¹²⁷, podczas gdy procesy o stanie metropolii gnieźnieńskiej i relacja prymasa Komorowskiego (1755) zaliczają ją do tejże metropolii¹²⁸. Tak więc w r. 1772 metropolia obejmowała archidiecezję gnieźnieńską oraz diecezje: chełmińską, inflancką, krakowską, łucką, płocką, poznańską, smoleńską, wileńską, włocławską, żmudzka oraz wrocławską i iure synodi provincialis — warmińską.

Oprócz praw metropolitalnych wśród przywilejów kościelnych arcybiskupi gnieźnieńscy posiadali m. in. od czasów soboru w Konstancji tytuł prymasa Polski¹²⁹ oraz tytuł legata urodzonego Stolicy Apostolskiej, nadany im przez pap. Leona X bullą *Pro excellenti praeeminentia* (25 VII 1515)¹³⁰. Prawom prymacjalnym i legackim podlegała również lwowska prowincja kościelna¹³¹. 1 X 1749 r. pap. Benedykt XIV bullą *Ad decorem Ecclesiae* nadał prymasom polskim przywilej noszenia szat purpurowych¹³².

2. ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA

Na podstawie współczesnych przekazów źródłowych przyjmuje się, że fundacja i erekcja archidiecezji gnieźnieńskiej nastąpiła w latach 999/1000 za pontyfikatu pap. Sylwestra II i Bolesława Chrobrego¹. Odmienne i odo-

¹²⁵ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum Regni ejusdem ad summam collectae*, Poznaniae 1869, s. 351, gdzie podano tekst dokumentu.

¹²⁶ BAV *Proces. Datariae*, vol. 38. *Processus R. D. Joannis Stephani Wydźga* — 1659, k. 245: „La Chiesa di Varmia e sogetta a metropolitano aliuno, ma immediatam te alle sede Apostolica, ma si dia pero che habbia eletto sinodo provinciali di Gesna secondo la forma del Concilio Tridentino a pero dica vescovo provinciali dell' arcivescovo di Gesna”.

¹²⁷ BAV *Proc. consist.*, vol. 85. *Processus R. D. Joannis Stanislai Zbąski* — 1687, k. 460', 464; vol. 93. *Processus R. D. A. Ch. Żaluski* — 1698, k. 529'.

¹²⁸ *Ibid.*, vol. 73. *Processus R. D. A. Olszowski* — 1674, k. 149 „[...] dioecesis Warmiensis vigore constitutionis provincialis et decreti s. m. Urbani VIII debet spectare ad metropolim Gnesnensem”; vol. 124, *Processus R. D. Ch. A. Szembek* — 1739, k. 271'; vol. 173, *Processus R. D. A. C. Ostrowski* — 1777, k. 370'; Archiwum Kongr. Soboru. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1755.

¹²⁹ J. Nowacki, *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa primatiali*, „Collectanea Theologica”, 18 (1937) 616—700.

¹³⁰ *Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae Gnesnensis provincialium ... jussu Joannis Węzyk archiepiscopi Gnesnensis editae*, Cracoviae 1761, s. 82—85.

¹³¹ *Ibid.*, nadto: Archiwum Kongr. Soboru. Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1755 „[...] fungitur etiam [archiepiscopus Gnesnensis] jurisdictione super archiepiscopatum Leopoliensem et ecclesias ipsius suffraganeas”.

¹³² J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1888, t. I, s. 125, t. IV, s. 588—590, przyp. 4 (tekst bulli).

¹ *Kronika Thietmara*, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 206 oraz MPH s. 259; *Rocznik krakowski p. r. 1000*, [W:] MPH II s. 162; *Rocznik świętokrzyski dawny*

sobnione stanowisko zajmuje G. Labuda; przyjmuje on mianowicie, że do r. 1000 „jedyne w Polsce biskupstwo od 968 r. było w Gnieźnie” Za Gniezmem miały przemawiać: powstanie pierwszej bazyliki, złożenie zwłok św. Wojciecha i utworzenie arcybiskupstwa dla całej Polski, te zaś ostatnie tworzono „w najwybitniejszych ośrodkach życia politycznego i kulturalnego”². Hipoteza ta jednak nie przyjęła się w nauce polskiej³.

Ze względu na brak dokumentu fundacyjnego i erekcyjnego archidiecezji wszelkie ustalanie pierwotnych jej granic będzie zawsze hipotetyczne, chociaż można prawdopodobnie przyjąć, że z chwilą erekcji otrzymała ona granice stałe⁴. Wprawdzie „granic nowo utworzonych diecezji (w r. 1000) oznaczyć dokładnie niepodobna”, niemniej trzeba zgodzić się z Abrahamem, Schmidem i Potkańskim, że pierwotne granice archidiecezji i innych diecezji polskich pokrywały się z granicami osadniczymi, plemiennymi i politycznymi⁵. Według Abrahama archidiecezja gnieźnieńska w XI w. obejmowała m. in. część Wielkopolski, przy czym jej granice wschodnie pozostawały otwarte⁶. Korytkowski sądzi, że w skład ówczesnej archidiecezji weszły „wschodnia część Wielkopolski — — i północna część Pomorza na zachód [Autor — „na wschód”] od rzeki Brdy — — aż do Bałtyku sięgając, obejmując tak zwaną kasztelanję słupską z głównym miastem Słupsk”⁷. Ostatnio Nowacki przyjmuje, że pierwotny obszar archidiecezji rozciągał się na „wschodnią część Wielkopolski, Kujawy, Łęczyckie, Sieradzkie i rozległe strefy Mazowsza”⁸ i jeszcze w XI w. został zmniejszony w rejonie Kujaw na rzecz nowo utworzonego biskupstwa kujawskiego⁹.

p. r. 1000, [W:] MPH II s. 773; *Rocznik kapituły krakowskiej* p. r. 999, [W:] MPH II s. 793; por. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, z. 1, nr 4, s. 5—6 gdzie podano literaturę tematu. Nowsze pozycje zob. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1959, t. I, s. 1—52.

² G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań 1946, s. 205 nn., 236.

³ Por. *Historia Polski*, red. H. Łowmiański. T. I cz. 1 do połowy XV w., Warszawa 1957, s. 191.

⁴ Por. W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Lwów 1893², s. 56.

⁵ Tamże, s. 60; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 178 n.; K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, Kraków 1900, s. 26.

⁶ W. Abraham, op. cit., s. 61 n.; ostatnio ks. Nowacki postawił hipotezę, że przed r. 1124 nie należała do archidiecezji gnieźnieńskiej Ziemia Kaliska, lecz do poznańskiej, zob. J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1965, s. 9.

⁷ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do r. 1821*, Poznań 1888, t. I, s. 30.

⁸ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1959, t. I, s. 44.

⁹ W. Abraham, op. cit., s. 65; J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 48; K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*”, 2 (1953)55 przyjmuje, że biskupstwo kujawskie było dalszym ciągiem biskupstwa kołobrzeskiego, a czas przeniesienia rezydencji biskupów kołobrzeskich na Kujawy ustala na panowanie Mieszka II. Ostatnio natomiast J. Tazbirowa (*Początki biskupstwa na Kujawach*, „*Przegląd Historyczny*”, 53 (1962), z. 2, s. 234) przyjmuje, że biskupstwo na Kujawach (Kruszwica) ufundował Mieszko II, zaś dopiero w latach

Znane z późniejszych przekazów źródłowych granice archidiecezji zostały ustalone prawdopodobnie w pierwszej połowie XII w. Już w r. 1075 pap. Grzegorz VII w liście apostolskim *Quoniam honor, qui ministris*, zaadresowanym na ręce Bolesława Śmiałego, domagał się reorganizacji Kościoła w Polsce i nowego podziału terytorialnego; skarży się bowiem, że w Polsce „jest zbyt mało biskupów, a ich diecezje są bardzo rozległe”¹⁰. Istnieją natomiast pewne przekazy źródłowe z pierwszej połowy XII w., że nowe granice przynajmniej dla niektórych diecezji polskich wyznaczył kard. Idzi z Tuskulum, bawiący w Polsce w charakterze legata pap. Kaliksta II w latach 1123/1125¹¹. Otóż pap. Eugeniusz III w bulli protekcyjnej dla diecezji włocławskiej *Quoties illud a nobis petitur* z 5 IV 1148 r. zatwierdził granice „też diecezji [...], jakie zostały wyznaczone przez Idziego, biskupa Tuskulum, i księcia Bolesława”¹². Niektórzy badacze przyjmują, że i archidiecezja gnieźnieńska otrzymała wówczas nowe granice. I tak Abraham przypuszcza, że wówczas przyłączono do Gniezna tytułem rekompensaty za utworzenie biskupstwa we Włocławku „terytoria małopolskie w bulli w r. 1136 wymienione”¹³. Były to tereny późniejszego archidiaconatu kurzelowskiego, leżące na południe od rzeki Pilicy w granicach Małopolski. Według Nowackiego w r. 1124 „rozszerzono — granice archidiecezji gnieźnieńskiej o obszary na północ od Noteci poprzez Chojnice, Człuchów i Słupsk aż do Bałtyku”¹⁴. Jednakże ta ostatnia hipoteza jest mało prawdopodobna, przeciwko niej bowiem przemawiają współczesne dokumenty, o czym nieco niżej.

Najdawniejszym przekazem źródłowym, informującym ubocznie o granicach archidiecezji, jest bulla protekcyjna pap. Innocentego II *Ex commisso nobis a Deo* z 7 VII 1136 r. Wprawdzie bulla ta nie podaje granic archidiecezji, niemniej obszar powinności dziesięcinnych określa jej rozległość. W skład archidiecezji według tejże bulli wchodziły następujące kasztelanie: gnieźnieńska, ostrowska, łekneńska, nakielska, łądzka, kaliska, czestramska nad Baryczą, część kasztelanii milickiej, sieradzka, spicimierska, małogoska, rozpierska, łączycka, wolborska, żarnowska, skrzyńska i łowicka. Obszar tedy archidiecezji odpowiadał w ogólnym rzucie jej późniejszym granicom i — jak podaje Warężak — obejmował 40 100 km²¹⁵.

Powodzenia Polski na odcinku polityki pomorskiej wpłynęły bezpośrednio jeszcze w XIII w. na rozszerzenie granic archidiecezji w kierunku Bałtyku przez przyłączenie doń części Pomorza wraz z kasztelanią słupską. Nie stało się to jednakże w pierwszej połowie XII w., jak chce Nowacki¹⁶. Bulla bowiem protekcyjna dla biskupstwa kamińskiego *Ex commisso nobis a Deo* z 14 X 1140 r., wydana przez pap. Innocentego II, określa

1123—1125 kard. Idzi dokonał erekcji drugiego biskupstwa we Włocławku (s. 238), do którego przyłączył tereny biskupstwa kruszwickiego.

¹⁰ MPH I s. 367 n.

¹¹ MPH II s. 13—14; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., nr 47, s. 52 n.; J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Höchstiftes Breslau*, Wrocław 1860, t. I, s. 166.

¹² MPH II s. 13 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., nr 47, s. 52 n.

¹³ W. Abraham, op. cit., s. 65; por. K. Potkański, op. cit., s. 22.

¹⁴ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 44.

¹⁵ KDWP I nr 7 s. 10—14; J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu*, Lwów 1929, s. 7 n.

¹⁶ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 44.

wschodnie granice tegoż biskupstwa aż do rzeki Łeby¹⁷, podczas gdy bulla protekcyjna dla Gniezna z r. 1136 nie wymienia żadnych posiadłości arcybiskupstwa na Pomorzu¹⁸. Pierwsze ślady jurysdykcji Gniezna na tych terenach pochodzą z pierwszej połowy XIII w. Przejęcie jurysdykcji kościelnej przez Gniezno w kasztelanii słupeńskiej było zapewne następstwem wzmożonej akcji arcybiskupów gnieźnieńskich, zmierzającej do podporządkowania diecezji kamieńskiej swej zwierzchności metropolitalnej¹⁹ i politycznych zmian, jakie miały miejsce w tym rejonie (Słupsk, Sławno) po wygaśnięciu Raciborowiców (1227), kiedy to Sławno i Słupsk zostały zagarnięte przez księcia Pomorza Gdańskiego Świętopełka II i jego syna Mszczuja II²⁰.

W związku ze zmienioną sytuacją polityczno-kościelną bp kamieński Konrad III zwrócił się do Stolicy Apostolskiej z prośbą nie tyle o zatwierdzenie egzempcji swego biskupstwa, ile raczej ze skargą m. in. na arcybiskupa gnieźnieńskiego, naruszającego granice jego diecezji. W odpowiedzi na to pap. Grzegorz IX listem apostolskim *Sua nobis venerabilis* z dn. 20 III 1236 r. zlecił legatowi Wilhelmowi rozpatrzyć sprawę oderwania od diecezji kamieńskiej niektórych obszarów na rzecz archidiecezji gnieźnieńskiej²¹. Wyroku legata nie znamy. Gniezno utrzymało jurysdykcję na terenie kasztelanii słupeńskiej w XIII w. (Dokum. z dn. 27 III 1240), chociaż przejściowo ok. 1273 r. przeszła ona w ręce biskupów kamieńskich²². Dopiero odkąd Mszczuj II († 1294) przekazał Pomorze Gdańskie wraz z kasztelanią słupeńską Przemysłowi II z Wielkopolski, prawa jurysdykcyjne Gniezna zostały znów w pełni zagwarantowane. I tak, kiedy 29 VI 1284 r. Mszczuj II przelał prawa patronatu do kościoła św. Stanisława w Gardzie Wielkiej na klasztor w Białobuku i proboszcza św. Mikołaja w Słupsku, uczynił to za zgodą abpa gnieźnieńskiego Jakuba Świnki²³. Trzy dalsze dokumenty z lat 1293—1294 świadczą o przynależności tych terenów do archidiecezji gnieźnieńskiej²⁴. W r. 1299 w Słupsku była siedziba archidiakona Andrzeja Kopydłowicza, ustanowionego tu z ramienia Gniezna²⁵. Co więcej, jak wynika z przekazów źródłowych pierwszego

¹⁷ MPH II s. 19 n. przyp. 2; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., nr 37, s. 41 n.; por. W. Wiesener, *Die Grenzen des Bisthums Cammin*, „Baltische Studien”, 43 (1893) 117; F. Salis, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, „Baltische Studien”, 26 N. F. (1924) 33 n.; E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preussen 1454—1772*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 74 (1938) 132; H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Köln 1957², t. I, s. 31; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin—Leipzig 1954⁸, t. IV, s. 609.

¹⁸ J. Warężak, op. cit., s. 20.

¹⁹ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960, s. 78 nn.; H. Heyden, op. cit., t. I, s. 30; T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908, s. 126 nn.

²⁰ K. Ślaski, *Dzieje Ziemi Kołobrzeskiej do czasów jej germanizacji*, Toruń 1948, s. 54; H. Heyden, op. cit., t. I, s. 30.

²¹ PUB (*Pommersches Urkundenbuch*, t. I—IV, Szczecin 1868—1903) I nr 329 s. 250.

²² H. Heyden, op. cit., t. I, s. 30 n.

²³ PUB II nr 1307.

²⁴ Tamże, III nr 1680, 1690; por. H. Heyden, op. cit., t. I, s. 31; J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 30 n.

²⁵ PUB III nr 1898; por. H. Heyden, op. cit., t. I, s. 31; por. J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 30.

²⁶ Por. J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 30, przyp. 1.

20-lecia XIV w., na terenie Pomorza Słupskiego arcybiskup gnieźniński utrzymywał dwóch archidiakonów „pomorskich”, z których jeden posiadał nawet godność biskupa in part. inf. i stąd nazywano go biskupem „słupskim”²⁶.

Sprawy jurysdykcji kościelnej w tym rejonie zmieniły się, odkąd Wacław II zasiadł na tronie polskim. Jak wynika z dwóch dokumentów z lat 1304 i 1307, bp kamiński Henryk przejściowo rozciągnął jurysdykcję kościelną na kasztelanię słupską²⁷, jednakże decydujące znaczenie dla dalszych praw Gniezna miały znów inne zmiany polityczne. W r. 1308 Waldemar i Jan margrabiowie brandenburscy zdobyli Pomorze wschodnie, z którego w r. 1309 część odstąpiono Krzyżakom. Skorzystał z tego bp kamiński Henryk i przy poparciu Krzyżaków „siłą zbrojną wydarł biskupowi Dominikowi [sufragan gnieźniński dla Słupska] posiadłości kościelne i jurysdykcję duchowną w Ziemi Słupskiej sobie przywłaszczył”²⁸. Powstały w ten sposób gwałtowny spór przedstawiono trybunałowi papieskiemu. Jan XXII listem apostolskim *Querelam gravem* z 1 XI 1319 r. polecił biskupom wrocławskiemu i chełmińskiemu oraz dziekanowi kapituły wrocławskiej jako delegatom apostolskim zbadanie i rozstrzygnięcie zatargu²⁹. Wyroku ostatecznego Stolicy Apostolskiej nie znamy, ale jest rzeczą pewną, że archidiakoniat pomorski wraz ze Słupskiem archidiecezja straciła na zawsze, pozostając tylko przy późniejszych terenach archidiakonatu kamińskiego.

Na pograniczu z diecezją poznańską zaszło do końca XV w. kilka przesunięć granicznych. Znane są bliżej okoliczności, w jakich biskupi poznańscy oderwali od archidiecezji kasztelanię czestramską, leżącą nad dolną Baryczą. Wiadomo, że kasztelania ta jeszcze w r. 1136 należała do Gniezna³⁰, podczas gdy w r. 1510 znajdowała się w granicach diecezji poznańskiej³¹. Ostatnio Nowacki podaje, że proboszcz czestramski w r. 1442 pierwszy podniósł sprawę przynależności parafii (9 wsi) do diecezji poznańskiej. 29 IV 1446 r. prymas Wincenty Kot za zgodą gnieźnińskiej kapituły metropolitalnej wystawił dokument, mocą którego parafia Czestram została wcielona do diecezji poznańskiej³². Z obszernej enklawy nad Baryczą pozostała przy archidiecezji tylko część kasztelanii milickiej z późniejszymi parafiami: Kobylin, Krotoszyn, Zduny i Sulmierzyce.

25 III 1361 r. sąd polubowny, złożony z Marcina archidiakona gnieźnińskiego i Jana Falona kanonika oraz Andrzeja archidiakona poznańskiego i Jana kustosa rozstrzygnął spór między Gniezmem a Poznaniem o parafie w Zoniu, Grylewie i Gołańczy, przysądzając je ze wszystkimi wsiami parafialnymi archidiecezji gnieźnińskiej³³. 25 VIII 1361 r. wyrok uprawomocnił Mikołaj, kanclerz kapituły gnieźnińskiej jako superar-

²⁷ PUB IV, nr 2158, 2355.

²⁸ J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 30 n.; por. W. Wiesener, op. cit., s. 126; H. Heyden, op. cit., t. I, s. 31.

²⁹ VMPL (*Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*) I nr 247 s. 157; PUB V nr 3302; por. J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 31; H. Heyden, op. cit., t. I, s. 31.

³⁰ KDWP I nr 7 s. 11; por. J. Warężak, op. cit., s. 7, przyp. 1.

³¹ *Liber beneficiorum dioecesis Posnaniensis*, ed. J. Nowacki, Poznań 1950, s. 118; por. Mapa: *Diecezja poznańska w r. 1510* (tamże).

²² J. Nowacki, op. cit., s. 32, przyp. 48.

³³ KDWP I nr 1460 s. 189 n.; por. J. Nowacki, op. cit., s. 34.

biter, a 14 IX tegoż roku Hanko, notariusz autoritate apostolica³⁴. Wyrok ten atoli nie zakończył sporu. 15 V 1364 r. odbył się w Gnieźnie zjazd obydwu ordynariuszów z Gniezna i Poznania, na którym zawarto nowy układ, mocą którego parafie w Zoniu, Grylewie, Gołańczy, Chojnie i Jaktorowie zostały wcielone do archidiecezji gnieźnieńskiej, podczas gdy kościoły parafialne w Margoninie, Opatówku, Gozdowie i Sulaszowie, a nadto wsie Kowalewo, Lipiny i Samocice miały odtąd należeć do diecezji poznańskiej³⁵. Ale i tym razem nie był to koniec nieporozumień granicznych. Zostały one odnowione w r. 1367, chociaż dokumenty nie przekazały informacji, o jakie parafie wznowiono spór. Wiadomo tylko, że 28 V 1367 r. za zgodą kapituł diecezjalnych abp gnieźnieński Jarosław i bp poznański Jan powołali sąd polubowny w składzie: Paszko, wojew. poznański, Przeclaw, wojew. kaliski, Wincenty, kasztelan gnieźnieński, i Janusz, kasztelan kamieński, w celu ostatecznego rozgraniczenia obydwu diecezji³⁶. Wyroku nie znamy. Wiadomo tylko, że jeszcze 12 V 1368 r. abp Jarosław zamianował prokuratorów, którym polecił upomnieć sędziów polubownych, by ci wydali sprawiedliwy wyrok³⁷. Nieznaczne spory graniczne na odcinku sąsiedztwa z Poznaniem, podobnie jak i na pograniczu z diecezją włocławską, miały miejsce w XV i XVI w., ale dotyczyły one najczęściej poszczególnych wsi, a tylko wyjątkowo nowo utworzonych parafii³⁸. Tak w latach 1415—1418 toczył się spór między Gniezmem a Poznaniem odnośnie do przynależności diecezjalnej parafii Kaszewy, zaś w r. 1440 o parafie Mnich i Strzelce z biskupem płockim. Podczas gdy parafia Kaszewy od 1469 pozostała przy archidiecezji, dwie pozostałe parafie odpadły do diecezji poznańskiej³⁹.

W tym samym okresie doszło do przesunięć granicznych na korzyść Gniezna na pograniczu z diecezją krakowską. W r. 1357, po lokacji nowego miasta w Krzepicach, Kazimierz Wielki wybudował i udotował kościół parafialny, wydzielając nowo lokowane miasto z dawnej parafii w Kłobucku, będącej w granicach diecezji krakowskiej. Następnie zwrócił się w r. 1364 do bpa krakowskiego Bodzanty o przydzielenie nowej parafii dziesięcin ze stołu biskupiego, ten jednakże odmówił prośbie królewskiej. Wówczas to parafię uposażył dziesięcinami ze stołu kapituły metropolitalnej abp Jarosław i równocześnie za zgodą króla rozciągnął jurysdykcję Gniezna nad Krzepicami. W ten sposób archidiecezja gnieźnieńska przekroczyła na tym odcinku rzekę Liszwartę, która dotąd stanowiła granicę między dwiema diecezjami⁴⁰.

³⁴ Tamże, nr 1461 s. 190 n., nr 1462 s. 191 n.; por. J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 34; J. Nowacki, op. cit., s. 34.

³⁵ KDWP I nr 1522 s. 248 n.; por. J. Nowacki, op. cit., s. 34.

³⁶ Tamże, I nr 1578 s. 297 n. (Poznań). Zapewne i kapituła gnieźnieńska wystawiła odpowiedni dokument. Oraz KDWP I nr 1579 s. 298 n.; por. J. Nowacki, op. cit., s. 34.

³⁷ Tamże, I nr 1598 s. 315.

³⁸ Por. J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 34.

³⁹ J. Nowacki, op. cit., s. 36.

⁴⁰ J. Długosz, *Catalogus archiepiscoporum Gnesnensium*, [W:] *Opera omnia*, ed. I. Polkowski, Z. Pauli, Kraków 1887, t. I, s. 361; tenże, *Catalogus episcoporum Cracoviensium*, tamże, s. 415; tenże, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, ed. A. Przeździecki, Kraków 1864, t. III, s. 165; J. Łaski, *Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis*, ed. J. Łukowski, Gniezno 1881, t. II, s. 117 n.; B. Kumor,

W ten sposób zostało ukształtowane takie terytorium archidiecezji, jakie znamy z *Księgi uposażenia Łaskiego* i map, sporządzonych przez Korytkowskiego i Wareżaka⁴¹. Według tych przekazów najdalej wysuniętym na północ punktem archidiecezji była parafia Borzyszków k/Bytowa. Od miasta Białoboru na Pomorzu linię graniczną między archidiecezją a biskupstwem poznańskim stanowiła rzeka Gwda aż do Noteci pod Miasteczkiem, a stąd biegła na południe do Pobiedzisk, pozostawiając Gołańcze, Węgrowiec i Kiszkowo po stronie Gniezna. Od Pobiedzisk granica zachodnia zwięzała się na niekorzyść archidiecezji ku południowi aż do rzeki Lutyni, pozostawiając Wrześnię po stronie archidiecezji. Od Lutyni poprzez Grabów, Wieruszów i Bolesławiec i dalej Prosną biegła granica aż do Krzepic, gdzie rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją krakowską. Ostrzeszów, Kępno i Buczyna pozostawały po stronie wrocławskiej. Od Krzepic granica biegła w kierunku południowo-wschodnim aż do źródeł Nidy i Chęcín w rejonie Kielc. Od Chęcín linia graniczna szła w kierunku północno-wschodnim aż do Głowaczowa, a stąd w kierunku zachodnim korytem rzeki Pilicy aż do Nowego Miasta, następnie w kierunku północnym aż do parafii Kocięrzów, Gębice i Kwieciszewo. Od Kwieciszewa na Kujawach linia graniczna biegła na północ i korytem Noteci aż do Nakła, a stąd w kierunku północnym aż do Borzyszkowa k/Bytowa. Do archidiecezji należała nadto enklawa na pograniczu diecezji poznańskiej i wrocławskiej z parafiami: Kobylin, Krotoszyn i Zduny.

Ostatnie zmiany geograficzne archidiecezji przed rozbiorem Polski nastąpiły w latach 60-tych XVIII w. Biskupstwo wrocławskie jeszcze od czasów średniowiecznych posiadało bogate uposażenie m. in. na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej, położone w rejonie Piotrkowa w granicach dawnego województwa sieradzkiego. Były to klucze gospodarcze: wolborski, smardzewicki, grabicki, czarnociński, łaznowski i niesułkowski o łącznej ilości 2 miast (Wolborz, Łódź) oraz 51 wsi (w r. 1582)⁴². W Wolborzu też, gdzie znajdował się okazały pałac biskupi, najczęściej rezydowali biskupi wrocławscy, zwłaszcza w XVIII w., chociaż było to wbrew prawu kościelnemu, które nakazywało biskupom rezydencję na terenie własnej diecezji. Z tego też względu w r. 1761 bp wrocławski A. S. Dembowski zwrócił się do prymasa Władysława Łubieńskiego z propozycją zamiany parafii, leżących w kluczach gospodarczych wolborskim, smardzewickim i grabickim, przynależnych pod względem kościelnym do archidiecezji gnieźnieńskiej, za parafie diecezji wrocławskiej, m. in. w rejonie Bydgoszczy, na co otrzymał w zasadzie zgodę prymasa. 12 IV 1761 r. podobną prośbę skierował pod adresem kapituły metropolitalnej w Gnieźnie, a 12 VIII tegoż roku — do kapituły we Włocławku⁴³. Tymczasem mimo zgody prymasa i kapituły wrocławskiej kapituła metropolitalna na

Granice (Archi)diecezji krakowskiej (1000—1939), „Prawo Kanoniczne”, 6 (1963), z. 1—4, s. 543.

⁴¹ J. Łaski, op. cit., t. I (1880), t. II (1881); J. K[orytkowski], *Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej jaka była w XVI w.*, [W:] J. Łaski, op. cit., t. II (przy końcu); J. Wareżak, *Mapa uposażenia ziemskiego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w wiekach średnich*, tenże, op. cit., (przy końcu książki).

⁴² L. Zytkowicz, *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego w r. 1582*, Toruń 1953, s. 82 n.

⁴³ J. Koceniak, *Antoni Sebastian Dembowski biskup wrocławski i pomorski. Sylwetka z czasów saskich*, Warszawa 1953, s. 262 n.

posiedzeniu 30 IV 1762 w Gnieźnie podzieliła się. Część kapituły wypowiedziała się przeciwko planowanej zamianie, twierdząc, że już w 1761 odrzuciono plan zamiany i nie ma z niej żadnego pożytku dla archidiecezji. Co więcej, ze zmiany wynikają pewne szkody, w zamian za kolegiatę diecezjalną archidiecezja ma otrzymać szereg kościołów w stanie opłakanym, zaś za duchowieństwo diecezjalne przejdą pod jurysdykcję arcybiskupa zakonnicy (wyjęci) i liczni akatolicy. Wreszcie jako ostatni motyw swego negatywnego stanowiska kapituła wysunęła zarzut, że nie powołano w tym celu specjalnej komisji, a głosowanie nad konsensem odbywało się publicznie, a nie tajnie⁴⁴. Pozostała część kapituły na tymże posiedzeniu (30 IV 1762) wyraziła potrzebną zgodę, utrzymując, że sprawy zamiany były wprawdzie rozważane w 1761 r., ale nie jest prawdą, jakoby kapituła je odrzuciła. Zgodę czy jej brak może rozstrzygnąć tylko Stolica Apostolska. Odnośnie zaś do głosowania stwierdzono, że tajne głosowanie potrzebne jest tylko przy wyborach⁴⁵.

W takiej sytuacji zwrócił się bp włocławski A. K. Ostrowski (następca Dembowski) listem z dnia 23 VI 1762 do kardynała protektora Polski, by sprawę zamiany poparł u papieża Klemensa XIII⁴⁶. Prawdopodobnie do Stolicy Apostolskiej zwróciła się również gnieźnieńska kapituła metropolitalna, co niedwuznacznie wynika z listu bpa A. K. Ostrowskiego do papieża i prawdopodobnie z tego powodu dopiero 3 VIII 1764 r. dekretem Kongregacji konsystorialnej *Cum R. P. D. Vladislaus Lubieński* pap. Klemens XIII nadał ostatecznie zamianie sankcję kanoniczną⁴⁷. W myśl tego dekretu archidiecezja straciła na rzecz Włocławka 1 kolegiatę w Wolborzu (5 prałatur i 4 kanonie) wraz z parafią, a nadto 7 dalszych parafii: Czarnocin, Chorzęcin, Łąznów, Łódź, Gałków, Nagorzyce i Niesułków wraz z klasztorem franciszkańskim w Smarzowicach. Jako rekompensatę archidiecezja zyskała 12 parafii: trzy miasta — Bydgoszcz wraz z kolegium jezuitów i konwentami klarysek i bernardynów — Gębice i Barcin, a nadto parafie wiejskie: Strzelów, Dąbrówka, Ostrów k/Kościeleca, Ludzisko, Skulsk, Wawrzynowo, Broniszewo, Brdów i Modzerowo przynależne uprzednio do dekanatów bydgoskiego, inowrocławskiego, kruszwickiego i izbickiego w diecezji włocławskiej⁴⁸. Dekretem *Quod cum pro parte* z dnia 9 V 1765 r. nuncjusz warszawski abp Eugeniusz Visconti jako delegat apostolski wprowadził w życie zarządzenie papieskie, które ogłosił 6 IX 1765 r. w kolegiacie wolborskiej wobec bpa włocławskiego A. K. Ostrowskiego⁴⁹.

⁴⁴ ADWłoc. (Archiwum Diecezjalne we Włocławku) 53 (52) 1758—62 Demb. II. *Acta dioeclesana sub episcopatu E. D. Antonii Sebast. Dembowski 1758—1762*, vol. II k. 210—210'.

⁴⁵ Tamże, k. 210' — 211'.

⁴⁶ Tamże, k. 209.

⁴⁷ ADWłoc. 58(57) 1763—1769 Ostr. I. *Acta curiae episcopalis A. C. Ostrowski episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae 1763—1769*, vol. I s. 74—76; *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, [Bydgoszcz] 1918, s. 148—149; por. *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, wyd. H. Rybus, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 3 (1961), z. 1/2, s. 374.

⁴⁸ Jw. por. St. Chodyński, *Zmiana kościołów w r. 1765*, „Kronika diecezji kujawsko-kaliskiej”, 7 (1913), nr 5, s. 148—150; I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961), nr 1/4, s. 688 n.

⁴⁹ ADWłoc. 58(57) 1763—1769 Ostr. I. *Acta curiae*, s. 70—73; *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis concernentia*, s. 147—152; por. St. Librowski, *Wizytacje*

Na początku XVI w. archidiecezja dzieliła się na 7 archidiaconatów (gnieźnieński, kaliski, kurzelowski, uniejowski, łęczycki, łowicki i kamieński), 1 *Territorium Vielunense ad instar archidiaconatus*, 41 dekanatów i 673 parafie. Nadto w pierwszej połowie XVI w. liczyła 11 kolegiat z kapitułami (Gniezno, Łask, Łęczyca, Uniejów, Kurzelów, Kalisz pod wezw. św. Pawła, Wieluń, Łowicz, Sieradz, Kamień, Wolborz⁵⁰.

Według relacji abpa Wojciecha Baranowskiego z 1612 r. kapituła katedralna obejmowała 7 prałatur i 24 kanonikaty gremialne, zaś archidiecezja — 8 archidiaconatów, 813 parafii, 6 opactw, 12 prepozytur zakonnych, 17 klasztorów męskich, 4 żeńskie i 2 seminaria duchowne⁵¹. W r. 1644 archidiecezja dzieliła się na 7 archidiaconatów, terytorium wieluńskie, 43 dekanaty, 804 parafii (24 wakujące, 24 sprofanowane). W r. 1621 było 6 opactw, 16 klasztorów męskich, 4 klasztory żeńskie, 2 kolegia jezuickie oraz 11 kolegiat⁵². Na synodzie archidiecezjalnym 7 VI 1720 archidiecezja dzieliła się na 7 archidiaconatów, 1 terytorium wieluńskie, 40 dekanatów, ok. 800 parafii, 12 kolegiat (przybyła kolegiata w Choczcu), 6 opactw i 10 prepozytur⁵³. W r. 1787 archidiecezja obejmowała: 7 archidiaconatów, 1 terytorium wieluńskie, 41 dekanatów, 808 parafii, w tym 666 w Polsce, a 142 w zaborze pruskim, 52 kościoły szpitalne (2 w zaborze pruskim), 104 kaplice publiczne (17 w zab. pruskim), 14 opactw i prepozytur, 63 dalsze klasztory męskie, 13 żeńskich, 2 seminaria duchowne. W całej archidiecezji było 141 miast i miasteczek, 4 690 wsi, 451 159 osób sposobnych do sakramentów św., 62 044 dzieci, 25 551 protestantów, 23 721 żydów, w całości 562 481 osób. W archidiecezji pracowało 1 031 kapłanów diecezjalnych, 697 zakonnych, 186 braci zakonnych i 161 zakonnic⁵⁴.

3. DIECEZJA CHEŁMIŃSKA

Wykończona w zasadzie przez Bolesława Krzywoustego budowa organizacji terytorialnej Kościoła w Polsce doznała tylko jednej zmiany w XIII w. — było to odstępnie przez bpa płockiego Gedeona części swej diecezji na bazę misyjną dla Prus. Misję tę miał prowadzić Kościół polski wezwany do niej listem apostolskim pap. Honoriusza III *Alto divinae dispositionis* z 5 V i *Legistis, ut credimus* z 6 V 1218 r.¹ Jeszcze w r. 1216 pap. Innocenty III mianował pierwszego biskupa misyjnego dla Prus,

diecezji wrocławskiej, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1 *Opracowanie archiwalno źródłowe*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964) 33 n.

⁵⁰ *LBŁask*. I s. 1—714; II s. 1—506; por. J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 36—38.

⁵¹ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

⁵² L. Boratyński, op. cit., s. 8, 14.

⁵³ *Constitutiones synodi archidioecesis Gnesnensis sub Stanislao Szembek archiepiscopo Gnesnensi a. D. 1720 celebratae* Warszawa, 1720, k. 64—75' „Ordo et numerus ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis”.

⁵⁴ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Archidiecezja gnieźnieńska 1789 (Relacja abpa M. J. Poniatowskiego); por. J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. V, s. 199.

¹ VMPL I nr 410 s. n., nr 11 s. 5n.

mnicha cysterskiego Chrystiana, który w r. 1218 nazwany jest „biskupem Prus”². Wysiłki zmierzające do utworzenia normalnej hierarchii kościelnej na terenie Prus posunęły się szybko naprzód, odkąd pap. Honoriusz III bullą *Tua nobis fraternitas intimavit* z 28 IV 1218 zlecił m. in. doglądanie spraw pruskich abpowi gnieźnieńskiemu Henrykowi Kietliczowi³. Prawdopodobnie w związku z tą legacją i działalnością następnego metropolity gnieźnieńskiego, Wincentego z Niałka, bp płocki Gedeon za zgodą kapituły odstąpił biskupowi pruskiemu Ziemię Chełmińską, która odtąd stanowiła prawną podstawę pod erekcję nowego biskupstwa⁴. Darowiznę tę niebawem zatwierdził pap. Honoriusz III bullą *Cum a nobis petitur* z 11 IV 1223 r.⁵ Tak uposażone biskupstwo nosiło nazwę „pruskiego”, a jurysdykcji jego oprócz Ziemi Chełmińskiej podlegały całe Prusy.

Zmiany przysły dopiero w latach 40-tych XIII w. 4 VII 1243 r. legat papieski Wilhelm bp Mantui dekretem *Noverit universitas vestra* podzielił całe Prusy na 3 diecezje, a z Ziemi Chełmińskiej utworzył diecezję czwartą — chełmińską, w skład której „weszła Ziemia Chełmińska tak, jak ją rozgraniczają rzeki Wisła, Drwęca i Ossa, włączając do niej Ziemię Lubawską”⁶. Podział ten otrzymał sankcję pap. Innocentego IV bullą *Hiis, quae per dilectos* z 29 VII 1243 r.⁷ Ten sam papież listem apostołskim *Hiis, quae per dilectos* z 30 VII 1243 r. do bpa pruskiego Chrystiana i *Justis petentium desideriis* z 8 X 1243 r. do mistrza krzyżackiego potwierdził jeszcze raz podział Prus na cztery okręgi kościelne⁸.

Erygowaną w ten sposób diecezję chełmińską poczęli nękać biskupi płoccy, wysuwając pretensje do jurysdykcji nad jej terytorium. W celu zaspokojenia tych pretensji bp chełmiński Werner rzekł się na rzecz diecezji i biskupstwa płockiego parafii Orzechowo i 300 przyległych łąnów (6 XII 1289)⁹. 29 IV i 16 V 1291 umowa i cesja zostały potwierdzone przez obydwu ordynariuszy¹⁰. W tym samym okresie diecezja straciła na rzecz diecezji pomezkańskiej parafię Sasiny¹¹.

Ze względu na przyjęcie protestantyzmu przez bpa pomezkańskiego J. E. Queisa i luteranizację tejże diecezji pap. Juliusz II listem apostołskim *Cum sicut* z 25 VII 1550 powierzył biskupowi chełmińskiemu urząd inkwizytora w diecezji pomezkańskiej¹². Biskupi polscy zebrani na sy-

² Por. R. Grodecki, *Chrystian († 1245) pierwszy biskup Prus*, PSB, II (1937) 456—467.

³ VMPL I nr 9 s. 4.

⁴ J. Długosz, *Historiae*, t. XI, s. 210 (pod datą 1220); por. R. Grodecki, *Gedko biskup płocki*, PSP VII s. 369.

⁵ VMPL I nr 29, s. 14.

⁶ CDWarm. (*Codex diplomaticus Warmiensus*, ed. C. P. Woelky, J. M. Sage, Mainz 1860) I nr 5 s. 5 n.; por. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 15; T. Głęboka, *Dzieje diecezji chełmińskiej*, [W:] *Pamiętnik Instytut. Bałtyckiego*. Ser. Balticum, z. 2, s. 183 nn.

⁷ Tamże, nr 6 s. 8—9, nr 7 s. 9 n.; VMPL I nr 76 s. 36 n.

⁸ VMPL I nr 76 s. 36 n.

⁹ KDMaz. nr 38, s. 28 n.

¹⁰ *Dokumenty kujawskie (Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. IV, Warszawa 1888), nr 19, s. 163 n., nr 20, s. 164 n.

¹¹ Bender, *Begrenzung, Eintheilung und Kirchen der ehemaligen Pomesanien*, „Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands,” II (1861—63), z. 4—6, s. 182 n.

¹² VMPL II nr 646 s. 235 nn.

nodzie prowincjalnym w Piotrkowie 19 V 1577 r. „postanowili zwrócić się z prośbą do króla — —, aby biskupstwo pomezzańskie, pozbawione prawowitego pasterza, którego duża część diecezji znajduje się na terenie Prus Królewskich — — zostało przywrócone do życia lub przynajmniej część »polska« diecezji została włączona do diecezji chełmińskiej jako najbliższej”¹³. Uchwały synodu zatwierdził pap. Grzegorz XIII listem apostolskim *Ex litteris Fraternitatis* (29 XII 1577), nadając tym samym sankcję kanoniczną również i wspomnianym postanowieniom. W r. 1597 bp P. Tylicki pisał w relacji do Rzymu, że „posiada dwie diecezje, jedną własną, drugą zaś pomezzańską — — daną mu w administrację”¹⁴. Odtąd biskupi chełmińscy aż do r. 1763 nosili tytuł „biskupów chełmińskich i pomezzańskich”, potwierdzony następnie przez breve pap. Klemensa VIII z 16 IV 1601 r.¹⁵ W ten sposób diecezja została powiększona o 5 dekanatów: malborski, sztumski, dzierzgowski, nowostawski i żuławski, i 70 parafii¹⁶. Były to jedyne nabytki terytorialne diecezji w okresie przedrozbiorowym. W r. 1597 diecezja obejmowała 12 dekanatów (archiprezbiteratów), 111 parafii oraz 5 dekanatów i 70 parafii z diecezji pomezńskiej, a w 1635 7 klasztorów męskich, 3 żeńskie i jedno kolegium jezuickie¹⁷. W r. 1641 na synodzie diecezjalnym liczono w diecezji 11 dekanatów i 123 parafie, zaś w diecezji pomezńskiej 5 dekanatów i 52 parafie¹⁸. Według relacji bpa S. St. Załuskiego w r. 1743 kapituła katedralna obejmowała 6 prałatur i 6 kañonii gremialnych, a diecezja — 12 dekanatów, 120 parafii, 10 klasztorów męskich, 3 żeńskie, 1 seminarium duchowne oraz 5 dekanatów, 55 parafii i 2 klasztory męskie w diecezji pomezńskiej¹⁹.

4. DIECEZJA (WENDEŃSKA) INFLANCKA

Na mocy pokoju w Kiwerowej Horce (15 I 1582) Inflanty ostatecznie zostały wcielone do Rzeczypospolitej. Ponieważ w czasie reformacji organizacja Kościoła katolickiego upadła na tych terenach, dlatego Stefan Batory 3 XII 1582 r., a za nim konstytucja sejmu warszawskiego z 4 XII 1582 postanawiała „przede wszystkim w podzięce Bogu najlepszemu za odniesione zwycięstwo założyć biskupstwo w tejże prowincji na miejsce arcybiskupstwa i biskupstw, które tamże niegdyś kwitnęły, lecz niezgodą wewnętrzną i następnie ogniem nieprzyjaciela zostały zniszczone. Stolicą diecezji — jak głosiła dalej konstytucja sejmowa — będzie miasto Wenden, gdzie już założono kolegium kanoników, a nadto tak po miastach,

¹³ *Materiały do historii*, s. 501.

¹⁴ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Diecezja chełmińska 1597.

¹⁵ *Der pomesanische Antheil der Diözese Ermland*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland”, 10 (1878) 126.

¹⁶ *Diecezja chełmińska*, s. 17 n.; T. G l e m m a, op. cit., s. 193; L. B o r a t y ń s k i, op. cit., s. 9.

¹⁷ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Diecezja chełmińska 1597. 1635; por. L. B o r a t y ń s k i, op. cit., s. 9, 15.

¹⁸ *Constitutiones synodales nec non ordinationes Dioecesis Culmensis. P. I (XV—XVII)*, ed A. Mańkowski, Toruń 1929 (Fontes t. XXIV), s. 133 nn.

¹⁹ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Diecezja chełmińska 1743.

jak i po wsiach i osiedlach erygowano liczne parafie i szkoły katolickie”¹. Tak więc w miejsce dawnego arcybiskupstwa ryskiego i biskupstw: kurlandzkiego, dorpackiego i części ozylskiego utworzono i uposażono nową diecezję wendeńską. 11 V 1583 pap. Grzegorz XIII zatwierdził i erygował nową diecezję, ale bulli erekcyjnej nie sporządzono. Zrobił to dopiero jego następca, pap. Sykstus V, zatwierdzając w całej rozciągłości zarządzenia swego poprzednika bullą *Equum et rationi congruum* z 1 V 1585 r.² Stosownie do konstytucji sejmowej z 4 XII 1582 r. bulla „przydziałała tejże diecezji — całą prowincję wraz ze swymi miastami, zamkami, wsiami i ich przynależnościami — i poddawała je zwyczajnej jurysdykcji nowego biskupa” Tak ogólnie określone granice zostały uformowane w szczególach na odcinku z diecezją wileńską dopiero w XVII w. Jeszcze w XVII w. diecezja wileńska, jak stwierdza Semkowicz, „nie sięgała za Dźwinę i dopiero w XVIII w. spotykamy tam parafie związane z Wilnem” Stała linia graniczna ustaliła się dopiero nad Dźwiną w rejonie Krasławia i Poswola³.

Na podstawie pokoju oliwskiego (3 V 1660), a faktycznie od r. 1635 większa część Inflant wraz z częścią Estonii odpadły od Polski, a z terytorium diecezji wendeńskiej pozostały przy Polsce tylko Kurlandia i tzw. Inflanty polskie z powiatami dyneburskim, rzezyckim, lucyńskim i marienhauzkim. Stolica diecezji — Kieś, została poza kordonem granicznym. Tym samym upadła właściwie diecezja wendeńska, a jej biskupi od r. 1643 zaczęli się tytułować „biskupami inflanckimi” lub „inflanckimi i piltyńskimi” (Piltyń — rezydencja dawnego biskupstwa kurlandzkiego), rezydując w Warszawie, a następnie w Dyneburgu, Lehnen i Krasławiu⁴.

Na skutek pierwszego rozbioru Polski całe Inflanty polskie wraz z 30 tys. katolików ob. łac. sposobnych do sakramentów św. znalazły się w granicach cesarstwa rosyjskiego⁵. Ta też część diecezji została wcielona ukazem Katarzyny II z 22 (12) V 1774 r. do nowo utworzonej przez cesarzową „diecezji białoruskiej”, a następnie ukazem z 28 (18) I 1782 r. do nowo kreowanej archidiecezji mohylowskiej, co usankcjonował pap. Pius VI bullą *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783 r.⁶

Pozostała przy Rzeczypospolitej część diecezji inflanckiej ograniczała się pod względem terytorialnym do Kurlandii, Semigalii i pow. piltyńskiego⁷. Z tego też względu sejm czteroletni konstytucją z 11 VI 1790 r.

¹ *Volumina legum*, t. II, s. 220; por. E. Kuntze, *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego przez Stefana Batorego*, [W:] *Studia hist. ku czci St. Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 454.

² *Bull. Rom. (Bullarium Romanum, ed. C. Coquelines, Romae 1747)*, t. IX, s. 127—128; J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach pod władztwem polskim (1582—1772/95)*, s. 1—3 (odbitka).

³ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, [W:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 2, Lwów 1936, s. 450 n.

⁴ J. Fijałek, op. cit., s. 11; K. Waberski, *Inflanty*, *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. VIII, s. 109—110.

⁵ M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II (1772—1784)*, Kraków — Warszawa 1910, s. 199.

⁶ *Bull. Rom. Contin.*, t. VII, s. 121—124; *Akty i gramoty o ustrojstwie i upravlennii rymsko-katoličeskoj cerkvi v Imperii Rossijskoj i Carstve Polskom*, Petersburg 1849, s. 6—12.

⁷ *BAV Proc. consist.*, vol. 196, *Processus R. D. Joannis Kossakowski ecclesiae cathedralis Vilnensis coadjutoris custodis dandi in coadjutorem cum futura suc-*

celem jej powiększenia przyłączył do diecezji inflanckiej część diecezji wileńskiej; zarządzenie to miało wejść w życie w czasie wakansu stolicy biskupiej w Wilnie⁸. W rezultacie 2 i 3 rozbioru Polski (1793, 1795) zarządzenia te nigdy nie weszły w życie, a wcielona do Rosji diecezja została ukazem Katarzyny II z 7 IX 1795 r. włączona do nowo utworzonej przez cesarzową „diecezji inflanckiej” (dawna wileńska)⁹. Wreszcie 8 VIII 1798 r. delegat apostolski W. Litta dekretem *Pro commissa a Christo Domino* „całą diecezję inflancką wraz ze swoim terytorium, kościołami, duchowieństwem i wiernymi — — na zawsze wcielił do diecezji wileńskiej”¹⁰. Tym samym diecezja inflancka przestała istnieć.

W r. 1764 kapituła katedralna obejmowała 6 prałatur i 6 kanonii gremialnych¹¹. W r. 1793 (po odpadnięciu Inflant polskich) cała diecezja liczyła „ponad 30 kościołów parafialnych i przeszło 40 tysięcy katolików”¹². W r. 1772 w części diecezji przypadłej w pierwszym rozbiorze Rosji mieszkało ok. 30 tys. katolików „sposobnych do sakramentów św.”¹³

5. DIECEZJA (KOŁOBRZESKA) KAMIENSKA

Pierwsze biskupstwo dla Pomorza Zachodniego ze stolicą w Kołobrzegu ufundował Bolesław Chrobry w r. 1000, a erygował pap. Sylwester II w ramach organizacji metropolii gnieźnieńskiej; upadło ono całkowicie jeszcze w pierwszej połowie XI w. w nieznanych bliżej okolicznościach¹. Ostateczne utrwalenie i rozbudowa organizacji kościelnej na Pomorzu Zachodnim jest dziełem Bolesława Krzywoustego i św. Ottona Bamberskiego; pierwszy dokonał politycznego scalenia Pomorza z Polską, drugi zaś przez działalność kaznodziejską i organizacyjną stworzył podstawy pod erekcję nowego biskupstwa, które powstało przed r. 1140². Tylko Długosz przypisuje, że fundatorem biskupstwa był jeszcze Mieszko I

cessione R. D. Josepho Kossakowski Eppo Livoniae seu Piltynensi, nec non super statu ejusdem Ecclesiae 1793, k. 119.

⁸ *Volumina legum*, t. IX, nr 151 s. 175.

⁹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 510.

¹⁰ *Akty i gramoty*, s. 71.

¹¹ BAV Proc. consist., vol. 153 *Processus R. D. Stephani Gedroic episcopi suffraganei Albae Russiae in dioecesi Vilmensi transferendi ad ecclesiam cathedralem Livoniae nec non super statu ejusdem Ecclesiae 1764, k. 236*.

¹² Tamże vol. 196 *Processus R. D. Joannis Kossakowski, k. 119.*

¹³ Zob. przyp. 5.

¹ H. Heyden, *Kirschengeschichte Pommerns*, Köln 1957², Bd. I, s. 5; W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Lwów 1893², s. 55 nn.; H. F. Schmid, op. cit., 176; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin—Leipzig 1954, t. III, s. 272; J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa*, s. 39 n.

² W. Abraham, op. cit., s. 98 nn.; H. F. Schmid, op. cit., s. 850; F. Salis, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, „Baltische Studien”, 26 (1924) 33; M. Wehrmann, *Die Lehr und Predigtstätigkeit des Bischofs Otto von Bamberg im Pommern*, „Baltische Studien”, 26 (1924) 160—181; A. Hauck, op. cit., t. IV, s. 588—616; G. Labuda, *Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X—XIV w.*, [W:] *Szkice z dziejów Pomorza. Pomorze średniowieczne*, Warszawa 1958, s. 229 (przyjmuje lata 1128—1140); J. Walicki, op. cit., s. 52 (przyjmuje rok 1139); J. Allendorf, *Die Archidiakonate des Bistums Cammin*, Berlin 1927, s. 16 (przyjmuje rok 1124); H. Heyden, op. cit., s. 22.

w r. 966³, zaś Małecki wypowiedziada się za rokiem 1124, przy czym założycielami biskupstwa mieli być Bolesław Krzywousty i ks. pomorski Warcisław⁴. Kętrzyński natomiast przyjmuje istnienie „misyjnego biskupstwa” pomorskiego z rezydencją w Szczecinie, Wolinie lub Kamieniu; samo biskupstwo kamieńskie miało powstać ok. 1133 r.⁵ Za podobną hipotezę wypowiedział się Hauck⁶. 14 X 1140 pap. Innocenty II bullą *Ex commissa nobis a Deo* zatwierdził uposażenie biskupstwa, wyznaczył jego stolicę w Wolinie i nadał mu tytuł „pomorskiego”⁷. 24 II 1188 pap. Klemens III bullą *Ex in juncto nobis a Deo apostolatus* przeniósł stolicę diecezji do Kamienia⁸; odtąd diecezja nazywa się „kamieńską”

Dokument papieski z r. 1140 jest równocześnie najstarszym przekazem źródłowym, informującym o granicach diecezji, które na poszczególnych odcinkach uformowały się ostatecznie w w. XII — XIV.

Na odcinku rejonu źródeł Piany aż do Bałtyku w rejonie Gryfii diecezja graniczyła z biskupstwem swarzyńskim. Linia graniczna obydwu diecezji, zgodnie z bullą z r. 1140, winna biec polityczną granicą Pomorza i Meklemburgii⁹. Tymczasem poprzez cały w. XII i XIII trwał spór między obydwoma diecezjami o przynależność miejscowości: Demmin, Tribsees, Gützkow, Wolgast, Groswin i Ziethen, które w XII w. znajdowały się w granicach diecezji kamieńskiej, a już pod koniec tegoż wieku znalazły się w okręgu jurysdykcji biskupa swarzyńskiego. W r. 1225 scholastyk kapituły swarzyńskiej Apoloniusz udał się do Rzymu w tej sprawie i uzyskał na podstawie sfałszowanych dokumentów potwierdzenie czterech sfałszowanych bull papieskich, które szczegółowo wykreślały granice diecezji swarzyńskiej na odcinku sąsiedztwa z Kamieniem, zaliczając do niej rejon obydwu brzegów Piany i Tolensee. W latach 1228—1229 Pomorze utraciło zwierzchność polityczną nad tym terenem na korzyść Meklemburgii. W tym samym okresie Ostrów (Güstrow) wraz z kolegiatą został włączony do sąsiedniego biskupstwa swarzyńskiego. Wobec skargi wniesionej przez biskupa kamieńskiego do Rzymu pap. Grzegorz IX wysłał w marcu 1236 r. legata Wilhelma z Modeny, któremu zlecił rozpatrzenie sporu. Epilog tegoż miał miejsce dopiero 28 I 1247 r., gdy doszło do ugody między dwoma biskupami, Brunardem swarzyńskim i Wilhelmem kamieńskim, na mocy której przy diecezji swarzyńskiej pozostał rejon Tribsees, zaś przy diecezji kamieńskiej okręg Piany i Ostrowia, mimo iż to ostatnie należało pod względem politycznym do Meklemburgii. W latach 1247—1260 przypadają dalsze usiłowania bpa swarzyńskiego, by podporządkować sobie rejon Ostrowa, jednakże energiczne przeciwdziałanie biskupów kamieńskich doprowadziło 6 III 1260 r. do potwierdzenia ugody z 1247 r. Granice te odtąd aż do zagłady biskupstwa pozostały niezmie-

³ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, ed. A. Przeździecki, Cracoviae 1873, t. I, s. 118.

⁴ A. Małecki, *Kościelne stosunki pierwotnej Polski*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1 (1875) 317, 618.

⁵ W. Kętrzyński, *O organizacji Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 19 (1891) 843.

⁶ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin—Leipzig 1954, t. IV, s. 605 n.

⁷ MPH I s. 19 przyp. 2.

⁸ PL 204, k. 1301—1303.

⁹ F. Salis, op. cit., s. 40.

nione. Od XIII w. mniej więcej rzeka Ryk oraz miejscowości Iwidz, Wotnik i Nebel stanowiły granice obydwu diecezji ¹⁰.

W rejonie od jez. Lucin zaczynały się granice z diecezją hobolińską (Havelberg) i bieły od tego jeziora w kierunku północnym aż do źródeł Piany, pozostawiając Rozenow, Wildberg, Treptow, Grischow i Fürstenau po stronie diecezji kamińskiej. Na tym odcinku doszło do sporów granicznych w r. 1167, zakończonych dopiero w r. 1182, przy czym przy diecezji hobolińskiej pozostały Tolenz, Ranir, kamińska zaś uzyskała parafie Ploth, Meserers, Zitne, Wanzlow i Wozrose. Równocześnie na początku XIII w. w ślad za zmianą politycznej przynależności Brody przeszły z diecezji kamińskiej do biskupstwa hobolińskiego. W r. 1210 ustalono ostatecznie granicę między obydwoma diecezjami na linii Landgrafben, Tollensee i Mała Piana ¹¹.

Przydzielony w r. 949 do diecezji brenneńskiej Kraj Wkrzański wraz z Przemysławem (Pasewalk) został w latach 1140—1223 włączony do diecezji kamińskiej w ślad za przyłączeniem tych terenów pod władzę książąt pomorskich po r. 1178. Wprawdzie bulla pap. Klemensa III z 24 II 1188 *Ex injuncto nobis* zatwierdziła przynależność Kraju Wkrzańskiego do diecezji kamińskiej ¹², ale zatarg powstały na tym tle rozstrzygnął dopiero w r. 1236 legat papieski Wilhelm, bp Modeny, doprowadzając do kompromisu, mocą którego ustanowiono granicę diecezji na linii Welfe, Templin, Lychen. Kiedy w r. 1250 ks. Barnim I odstąpił Ziemię Wkrzańską Brandenburgii, wówczas zawarowano jurysdykcję kościelną na tym terenie biskupowi z Kamienia ¹³. Teren między rzekami Winawą i Olszą w latach 1231—1232 został wyłączony z diecezji kamińskiej do brenneńskiej po uprzedniej zamianie politycznej zależności na rzecz Brandenburgii ¹⁴.

Granice polityczne między Pomorzem a Ziemią Lubuską bieły rzeką Wartą i te też winny stanowić granice kościelne między diecezjami kamińską i lubuską. Tymczasem dokumenty z r. 1232 informują, że Ziemia Kościerska i Tucznieńska na północ od Warty i rzeki Myśli należała do diecezji lubuskiej ¹⁵, chociaż tereny te zgodnie z bullą protekcyjną dla diec. kamińskiej (1140) winny należeć do tej ostatniej. Spór rozpoczęty w r. 1235 rozstrzygnął w r. 1248 abp inflancki Albert, przysądzając Ziemię Tucznieńską diecezji kamińskiej, a Kościerską — lubuskiej. Wyrok zatwierdził legat papieski kard. Gidon dekretem *Cum a longe retroactis* z 7 XII 1266 r. ¹⁶ Granice diecezji bieły parafiami: Barnówko, Gleźno, Lubno, Bobrowo, Witnica i Pyrzany, które pozostawały po stronie diecezji lubuskiej ¹⁷.

¹⁰ F. Salis, op. cit., s. 39—45; W. Wiesener, *Die Grenzen des Bisthums Cammin*, „Baltische Studien”, 43 (1893) 117; H. Heyden, op. cit., s. 53 nn.

¹¹ F. Salis, op. cit., s. 32—35; W. Wiesener, op. cit., s. 119 n.; H. Heyden, op. cit., s. 33.

¹² MPH II s. 19 przyp. 2.

¹³ F. Salis, op. cit., s. 35—39; W. Wiesener, op. cit., s. 121.

¹⁴ Z. Sułowski, *Najstarsza granica zachodnia Polski*, Poznań 1952, s. 44; H. Heyden, op. cit., s. 36.

¹⁵ F. Salis, op. cit., s. 50 nn.; por. H. Heyden, op. cit., s. 37.

¹⁶ VMPL I nr 422 s. 368—369.

¹⁷ W. Wiesener, op. cit., s. 123.

Na odcinku granicznym z diecezją poznańską biskupstwo kamińskie w latach 1269—1312 poszerzyło swoje terytorium kosztem Poznania o cały archidiakoniat (kasztelanię) santocki w ślad za oderwaniem tej ziemi od Wielkopolski na rzecz Brandenburgii¹⁸. Po zamordowaniu bowiem Przemysława II (1296) margrabiowie brandenburscy oderwali od diecezji poznańskiej wspomniany okręg zanotecki, rozciągający się między rzekami Notecią i Inną, Myślą i Drawą, i samowolnie poddali je jurysdykcji kościelnej kapituły kolegiackiej w Myśluborzu¹⁹, a następnie wcielili do diecezji kamińskiej. Wprawdzie biskupi poznańscy: Andrzej Zaremba († 1317), Domarad († 1324) i Jan Doliwa († 1335), wszczęli starania u Stolicy Apostolskiej o odzyskanie utraconych terenów, ale nie przyniosły one żadnych rezultatów²⁰. Po r. 1312 granica ustaliła się na Warcie, Noteci i Drawie²¹.

W tym samym okresie diecezja poznańska powiększyła stan posiadania kosztem diecezji kamińskiej przez oderwanie okręgu Czaplinka, Złocińca i Kalisza Pomorskiego. Jeszcze w r. 1317 okręg Złocińca pod względem politycznym należał do Brandenburgii, która otrzymała go od biskupa kamińskiego prawem zastawu²², a następnie w r. 1337 na prawach lenna²³. Tymczasem mimo takiej przynależności politycznej w r. 1311 i 1312 biskup poznański, jak świadczą współczesne dokumenty²⁴, pobierał z tego terenu dziesięciny kościelne, a w r. 1349 spełniał normalną jurysdykcję kościelną²⁵. Wzmiankowany w r. 1329 prepozyt w Kaliszu Pomorskim pełnił obowiązki archidiakona z ramienia biskupa poznańskiego.

W r. 1286 względnie 1290 Przemysław II oddał na własność templariuszom pograniczną połąć Wielkopolski przynależną w tym rejonie do diecezji poznańskiej. Głównym ośrodkiem tych terenów stał się Czaplinek. Po zniesieniu zakonu templariuszy (1313) posiadłości te zajęli margrabiowie brandenburscy, a następnie otrzymali je joannici (1318). Prawdopodobnie ze zmiany politycznej administracji skorzystali biskupi kamińscy i rozciągnęli na te tereny jurysdykcję kościelną. Pierwsze jej ślady pochodzą z 1320 r.²⁶ Również w r. 1334 okręg Czaplinka należał do diecezji kamińskiej. W tym bowiem roku biskup kamiński oddał go w lenno panom na Maszewie k/Szczecina²⁷. W r. 1345 tereny te należą pod względem politycznym do Brandenburgii, w tym bowiem roku mar-

¹⁸ KDWP I nr 220 s. 171, nr 284 s. 247, nr 303 s. 268—270, nr 496 s. 465 n.; II nr 770 s. 139—141, nr 939 s. 304 n., nr 1284 s. 615 n.; por. W. Wiesener, op. cit., s. 125 n.; F. Salis, op. cit., s. 64 (ten ostatni zalicza kasztelanię santocką błędnie do archidiecezji gnieźnieńskiej).

¹⁹ MPH II s. 595: „Nam postquam marchionem Brandenburgenses, occiso rege Przemislao Polonorum, castellaniam et castrum Santhocensem deleverunt, et capitulo Soldinensi omnem jurisdictionem praepositurae Santocensis addere procuraverunt. Per quod factum magna pars dioecesis Posnaniensis in praefata castellania ab ecclesia Posnaniensi, per negligentiam episcoporum est avulsa”.

²⁰ Ibid., II s. 596; por. J. Nowacki, op. cit., s. 16, 64.

²¹ W. Wiesener, op. cit., s. 125 n.; por. H. Heyden, op. cit., s. 38.

²² PUB V nr 3144, por. H. Heyden, op. cit., Bd. I, s. 38; J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska*, s. 14.

²³ *Cod. Brandenb.* A XVIII nr 25, s. 76 n.; por. H. Heyden, op. cit., s. 38.

²⁴ KDWP II nr 959 s. 304 n.; por. H. Heyden, op. cit., s. 38.

²⁵ KDWP II nr 1264; por. J. Nowacki, op. cit., s. 13.

²⁶ J. Nowacki, op. cit., s. 13.

²⁷ PUB VII nr 4512; H. Heyden, op. cit., s. 38.

grabia brandenburski oddał miasto i zamek joannitom²⁸. Pod względem kościelnym już w r. 1311 okręg Czaplinka oddaje dziesięcinę biskupom poznańskim²⁹, a w r. 1349 nazwany jest „posiadłością Poznania”, co ostatecznie potwierdzono w r. 1407³⁰.

Na pierwszą połowę XIV w. przypada zagarnięcie przez biskupstwo kamińskie całego archidiaconatu słupskiego, przynależnego do archidiecezji gnieźnieńskiej, który zgodnie z tenorem bulli protekcyjnej z r. 1140 należał uprzednio do diecezji kamińskiej. Główną przyczyną tego procesu było zdobycie Pomorza w r. 1308 przez Waldemara i Jana margrabiów brandenburskich, podzielonego następnie w r. 1309 między Zakon Krzyżacki i Brandenburgię z granicą polityczną na Łebie. Ta też rzeka stała się w XIV w. granicą kościelną między diecezją kamińską a wrocławską po oderwaniu archidiaconatu słupskiego od Gniezna. Wprawdzie na prośbę abpa Janisława pap. Jan XXII listem apostolskim *Querelam gravem* z 1 XI 1319 r. powołał sąd apostolski celem rozstrzygnięcia zatargu³¹, ale sam epilog sprawy, nieznanym bliżej z dokumentów, wypadł ujemnie dla archidiecezji gnieźnieńskiej; archidiaconat słupski wraz z Miastkiem pozostał przy diecezji kamińskiej³².

Apetyty Kamienia poszły jeszcze dalej; z chwilą uzyskania wspólnej granicy z diecezją wrocławską rozpoczęły się spory o przynależność 36 wsi do diecezji wrocławskiej w rejonie Bytowa, nad którymi rozciągnął jurysdykcję biskup kamiński³³. Końcowej fazy sporu nie znamy.

W tych granicach przetrwała diecezja do czasu jej upadku i całkowitej luteranizacji. W r. 1534 na sejmie w Trzebiatowie ks. Barnim przy pomocy Jana Bugenhagena wprowadził na Pomorze protestantyzm. 12 X 1545 bp kamiński Bartłomiej Svave przyjął również luteranizm, a biskupstwo zostało sekularyzowane³⁴. Po reformacji teren dawnej diecezji kamińskiej pod względem zależności jurysdykcyjnej został przydzielony do Apostolskiego Wikariatu Północy, zależnego w w. XVI od nuncjusza apostolskiego w Kolonii. 6 I 1622 Kongregacja Rozkrzewiania Wiary przydzieliła go nuncjaturze warszawskiej. W r. 1789 jurysdykcję nad Pomorzem przejął bp Franciszek Egon von Fürstenberg z Paderborn, który następnie 30 IV 1811 i 23 VI 1812 r. subdelegował ją ordynariuszowi wrocławskiemu³⁵. Dekretem *Cum venerabilis* z 27 XI 1819 Kongregacja Rozkrzewiania Wiary poddała Pomorze jurysdykcji biskupa wrocławskiego³⁶.

²⁸ *Cod. Brandenb.* XXIV nr 66 s. 37.

²⁹ PUB V nr 2696.

³⁰ H. Heyden, op. cit., s. 38.

³¹ VMPL I nr 247 s. 157.

³² J. Korytkowski, op. cit., t. I, s. 33; W. Wiesener, op. cit., s. 126.

³³ VMPL I nr 391 s. 366, nr 624 s. 398—399; por. St. Librowski, op. cit., s. 31; W. Kostuś, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954, s. 18 n.

³⁴ J. Allendorff, op. cit., s. 47; J. Walicki, op. cit., s. 91 n.; H. Heyden, op. cit., t. II, s. 4 nn.

³⁵ J. Allendorff, op. cit., s. 50 n.; L. Jabłoński, *Die Entwicklung des katholischen Kirchenwesens auf dem Gebiete des heutigen fürstbischöflichen Delegaturbezirks Brandenburg und Pommern von der Reformation bis zur Bulle De salute animarum vom Jahre 1821*, Wrocław 1927, s. 142 nn.

³⁶ *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 284 n.

Na początku XIV w. diecezja obejmowała: 11 archidiakonatów (Słupsk, Stargard, Szczecin, Usedom, Dymin, Przemysław, Wisław, Gorzów, Czelin i Choszczno) i 272 parafie, a pod koniec swego istnienia nadto 6 kolegiat (Greifswald, Ostrów, Szczecin (2), Myślibórz, Kołobrzeg), 49 klasztorów męskich i 15 klasztorów żeńskich³⁷. Kapituła katedralna przed zniesieniem biskupstwa obejmowała 7 prałatur i 15 kanonii gremialnych³⁸.

6. DIECEZJA KRAKOWSKA¹

W oparciu o współczesne przekazy źródłowe przyjmuje się, że diecezja krakowska powstała w r. 1000 w związku ze zjazdem gnieźnieńskim². Jednakże nie brak do najnowszych czasów wypowiedzi przesuwających powstanie diecezji na ostatnie lata panowania Mieszka I³. Nie jest też całkowicie pewny pierwotny charakter biskupstwa; późniejsze przekazy źródłowe⁴, a wśród nich i rzekome brewe pap. Benedykta IX *Pro reverentia principis Apostolorum* z r. 1046⁵, informują, jakoby Kraków był siedzibą metropolii i tym samym posiadał charakter archidiecezji. Podobno jeszcze w r. 1229 bp krakowski Iwo Odrowąż przebywając w Rzymie prosił pap. Grzegorza IX o przywrócenie w Krakowie arcybiskupstwa, „które przez zaniedbanie zostało przeniesione do Gniezna”⁶. Pewnym nawiązaniem do tej tradycji była bulla pap. Urbana III z 4 II 1186 r., na mocy której papież na prośbę bpa Pełki zatwierdził dawny zwyczaj, że biskupi krakowscy mają pierwsze miejsce po metropolicie gnieźnieńskim i konsekrują go⁷.

³⁷ E. Georgigk, s. v. *Kammin*, LThK V 567—568 mapa; F. Salis, op. cit., s. 73—81; J. Allendorff, op. cit., s. 20, 56; H. Heyden, op. cit., t. I, s. 85 n., 89 nn.

³⁸ J. Allendorff, op. cit., s. 23 n.; H. Heyden, op. cit., t. II, s. 87 n.

¹ Opracowanie niniejsze (obecne nieco zmienione) ukazało się w artykule *Granice archidiecezji krakowskiej (1000—1939)*, „Prawo Kanoniczne”, 6 (1963) 535—544.

² *Kronika Thietmara*, tłum. wstępem i komentarzem opatrzył M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 280 n.; por. W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Lwów 1893², s. 42 nn.; tenże, *Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 4 (1900) 177—200; tenże, *Gniezno i Magdeburg*, Kraków 1921, s. 14 nn.; K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin—Leipzig 1930, s. 16; M. Szczaniecki, *Monarchia wczesnofeudalna w XI w. i do połowy XII w.*, [W:] *Historia Polski, t. I do r. 1764. Cz. I do połowy XV w.*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1957, s. 191; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV w.*, Warszawa 1957, t. I, s. 137; J. Widajewicz, *Prohor i Prokulf najdawniejsi biskupi krakowscy*, „Nasza Przeszłość”, 4 (1948) 17.

³ K. Buczek, *Pierwsze biskupstwa polskie*, „Kwartalnik Historyczny”, (1938) 207; tenże, *Polska południowa w IX i X w.*, „Małopolskie Studia Historyczne”, 2 (1959), z. 1, s. 41, przyp. 56; K. Tymieniecki, *Wiślanie*, „Małop. Studia Hist.” 4 (1961), z. 2, s. 25; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 175 — nie wypowiada się bliżej w tej sprawie.

⁴ *Rocznik krakowski* (i inne roczniki), [W:] MPH II s. 794; *Katalog biskupów krakowskich*, [W:] MPH II s. 816; *Galli Anonymi Cronica*, ed. K. Maleczyński, [W:] MPH nova series II s. 30.

⁵ MPH I s. 358 n.

⁶ Tamże, III s. 326.

KDKK I nr 3 s. 6; Z. Kozłowska-Budkowa op. cit., nr 110, s. 108 n.

W XIV w. dalsze zabiegi około przywrócenia praw metropolitalnych dla Krakowa podjął biskup Jan Grot i uzyskał od pap. Benedykta XII dla biskupów krakowskich przywilej używania paliusza, przysługującego wyłącznie metropolitom⁸. Do tej tradycji nawiązywał w XV w. Długosz, wyliczając ewentualne biskupstwa, które należałoby poddać metropolii krakowskiej (Przemyśl, Chełm, Lubusz)⁹; takie rozwiązanie sprawy przyczyniłoby się wielce do uświetnienia godności prymasów Polski¹⁰. W XVII w. problem wznowienia metropolii w Krakowie poruszył znów zakonnik franciszkański Albert¹¹ i u schyłku niepodległości sejm grodzieński w r. 1793¹².

Wobec braku dokumentu fundacyjnego i erekcyjnego biskupstwa¹³ trudno określić pierwotne jego granice. Abraham utrzymuje, że pierwotna diecezja krakowska obejmowała Ziemię Krakowską, Wiślicką i Sandomierską, a jej granice wschodnie były prawdopodobnie otwarte¹⁴. Potkański przypuszcza, że dokument wystawiony przez ces. Henryka IV 29 IV 1086 dla diecezji praskiej¹⁵ odnosi się „do granic diecezji krakowskiej, a zarazem do Polski z X lub XI w.” W oparciu o takie założenie diecezja miała obejmować w r. 1086 również „Spisz i — — Ziemię Ważgską” na Słowaczyźnie wchodzące w skład monarchii Bolesława Śmiałego¹⁶.

Późniejsze granice diecezji krakowskiej, znane z przekazów dokumentowych XII—XV-wiecznych, rejestrów świętopietrza i dziesięciny papieskiej, a w XV w. z opisu Długosza, zostały ustalone prawdopodobnie za czasów legacji kard. Idziego w latach 1123—1125¹⁷. Według tych przekazów granice diecezji od strony biskupstwa wrocławskiego biegły rzeką Białą, zostawiając Wisłę i Oświęcim po stronie diecezji krakowskiej, a stąd aż do źródeł Warty i Liszwarty, przy czym Pszczyna, Bytom, Siewierz i Zarki należały do Krakowa. Od źródeł Warty aż do Pilicy diecezja sąsiadowała z archidiecezją gnieźnieńską, która zapuszczała swe zagony w głąb Ziemi Krakowskiej i Sandomierskiej. „Granice te — jak przyjmuje Potkański — miały się opierać na bardzo dawnych podziałach plemiennych”¹⁸. Do Krakowa należał cały obszar nad średnią i dolną Radomką, sięgający w rejonie Warki do rzeki Pilicy; Mstów, Kielce, Radom pozostawały po stronie diecezji krakowskiej, zaś Skrzynno i Opoczno po stronie Gniezna. W rejonie Pilicy i na wschodnim brzegu Wisły diecezja graniczyła z archidiakonatem warszawskim (czerskim), przynależnym do

⁸ J. Długosz, *Catalogus episcoporum Cracoviensium*, ed. A. Przeździecki, [W:] *Opera omnia*, Kraków 1887, t. I, s. 411.

⁹ *LBenef. (Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, ed. A. Przeździecki, Kraków 1863), t. I, s. 4 n.

¹⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, ed. A. Przeździecki, [W:] *Opera omnia*, Kraków 1872, t. X, s. 295.

¹¹ T. Długosz, op. cit., „Przegląd Teologiczny”, 12 (1931) 99—109.

¹² *Volumina legum*, t. X *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 r.*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952, s. 321 n.

¹³ Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., nr 4, s. 5.

¹⁴ W. Abraham, op. cit., s. 60.

¹⁵ MPH II s. 145—148; por. Z. Kozłowska-Budkowa op. cit., nr 11, s. 13.

¹⁶ K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, Kraków 1900, s. 14 nn., 26 n.

¹⁷ Tamże, s. 28.

¹⁸ Tamże, s. 22.

diecezji poznańskiej, a dalej w kierunku północno-wschodnim z diecezją płocką, pozostawiając po stronie Krakowa Ziemię Stężycką i Łukowską. Miała to być również stara granica polityczna i plemienna. Na Podlasiu w okolicy Parczewa i Prusina (diec. krakowska) biegła granica z diecezją łucką w kierunku południowym, a następnie basenem Wieprza (Czemierniki, Biskupice, Bychawa, Wysokie, Goraj, Potok — diecezja krakowska) do Sanu — z diecezją chełmską. Od Sanu do Jaślik kościelna granica diecezji pokrywała się z polityczną granicą Rusi i Ziemi Sandomierskiej, podobnie jak i południowa granica z archidiecezją ostrzyhomską pokrywała się z polityczną granicą Polski i Węgier. Tereny sporne pod względem politycznym (Spisz) były także pod względem kościelnym¹⁹.

Pod względem państwowego podziału administracyjnego w skład diecezji wchodziły zasadniczo województwa: krakowskie, sandomierskie bez części północno-zachodniej i lubelskie z nieznacznymi poprawkami terytorialnymi na korzyść diecezji krakowskiej. I tak parafie Głowaczew i Leżenice leżały w Ziemi Czerskiej, zaś wieś Stępków k/Parczewa — w wojew. brzesko-litewskim²⁰.

Tak wielki obszar diecezji, „jednej z największych w całym Kościele” — jak stwierdzał w XV w. Długosz²¹, był przyczyną szeregu projektów jej podziału, a dwa z nich zyskały nawet sankcję kanoniczną Stolicy Apostolskiej. 13 VII 1254 pap. Innocenty IV bullą *Ad audientiam nostram pervenit* zlecił legatowi papieskiemu Opizo, opatowi z Mezano, aby za zgodą metropolity gnieźnieńskiego Pełki i bpa krakowskiego Prandoty „erygował stolicę biskupią w Łukowie”²², a jego następca, pap. Aleksander IV, listem apostolskim *Dilectus filius, nobilis vir* z 1 II 1257 r. nakazał tymże hierarchom założyć diecezję w Łukowie i konsekrować na jej pierwszego bpa Bartłomieja z Czech²³. W związku z tymi planami diecezja krakowska prawdopodobnie miała odstąpić na rzecz nowo utworzonej swoje północne kresy podlaskie wraz z Łukowem; plany te jednakże nie zostały nigdy zrealizowane.

Chronologicznie następne starania, zmierzające do podziału diecezji, przypadają na w. XV. Dzięki staraniom bpa chełmskiego Jana Biskupca i przy poparciu Władysława Jagiełły pap. Marcin V, biorąc pod uwagę względ misyjny wśród wyznawców Kościoła wschodniego na Chełmszczyźnie i zbyt dużą odległość od Krakowa, postanowił powiększyć diecezję chełmską przez włączenie do niej „powiatu lubelskiego”, przynależnego do diecezji krakowskiej. W rzeczy samej bullą *Ad apostolice dignitatis apice* z dn. 17 X 1424 r. wyłączył „powiat lubelski” z diecezji krakowskiej i wraz „ze wszelkimi prawami i przynależnościami włączył do

¹⁹ LBenef. I s. 1—2; K. Potkański, op. cit., s. 20—27; por. T. Ladenberger, *Gęstość zaludnienia ziem polskich w połowie XV w.* — mapa w pracy tegoż autora, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930; I. Polkowski, *Mapa diecezji krakowskiej*, Kraków 1886; T. Ładogórski, *Gęstość zaludnienia diecezji krakowskiej ok. 1340 r.* — mapa w pracy tegoż autora, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.*, Wrocław 1958.

²⁰ Scypio del Campo J. K., *Objaśnienie dwóch map dawnej diecezji krakowskiej*, Kraków 1881, s. 3 nn.

²¹ LBenef. I s. 1.

²² VMPL I nr 119 s. 57 n.; por. W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 158.

²³ VMPL I nr 143 s. 72; W. Abraham, op. cit., s. 160.

diecezji chełmskiej”. Wraz z przyłączeniem Lubelskiego tamtejsze dobra biskupstwa krakowskiego w rejonie Biskupic zostały przysądzone mienie biskupiej w Chełmie²⁴. Zmiany te jednak uzależnił papież od zgody biskupa i kapituły krakowskiej²⁵, a tej, jak się później okazało, nie można było uzyskać. Nieco później (4 XI 1424 r.) tenże papież bullą *Ad ea que ecclesiarum*, skierowaną na adres abpa gnieźnińskiego, przeniósł stolicę diecezji z Chełma do Lublina, przy czym odtąd diecezja miała nosić nazwę „lubelska”²⁶. Wszystkie te plany i zamiary wbrew zamiarom króla i postanowieniom papieża załamały się na skutek gwałtownego oporu ordynariusza krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, zwłaszcza na zjeździe w Sieradzu w r. 1425²⁷. 25 I 1425 stany polskie zebrane na zjeździe w Sieradzu pod wpływem agitacji zwolenników bpa Z. Oleśnickiego zwróciły się do pap. Marcina V z prośbą o cofnięcie rozporządzenia, o co również zabiegał u papieża sam Oleśnicki w liście datowanym tego samego dnia, do którego dołączył prośbę, aby papież dla rozstrzygnięcia sporu powołał specjalną komisję²⁸. 29 I 1426 r. pap. Marcin V listem apostołskim *Justis et honestis supplicum votis* polecił kard. Lucydowi rozpatrzyć jeszcze raz problem sporu, i, przychyłając się do prośby Oleśnickiego, skasować dawne zarządzenie papieskie oraz włączyć z powrotem Ziemię Lubelską do diecezji krakowskiej²⁹. Zgodnie z tym poleceniem papieskim kard. Lucyd wydał 21 VI 1426 r. dekret *Noveritis, quod nuper sanctissimus*, mocą którego skasował poprzednie zarządzenie papieskie i włączył z powrotem do diecezji krakowskiej odłączoną uprzednio Ziemię Lubelską³⁰. Można przypuszczać, że zasadniczym motywem odmowy biskupa krakowskiego w sprawie podziału diecezji była zapewne obawa przed utratą bogatych posiadłości biskupstwa krakowskiego, znajdujących się w rejonie Biskupic na Lubelszczyźnie³¹.

Od XIII w. aż do czasów pierwszego rozbioru Polski (1772) źródła przekazały szereg informacji na temat sporów o przynależność diecezjalną pogranicznych parafii i wyrównania granic diecezjalnych ze szkodą dla Krakowa. Do długotrwałych sporów doszło na odcinku pogranicza z archidiecezją ostrzyhomską na terenie Spisza. Za czasów pierwszych Pia-

²⁴ Z. Starnawski, *Źródła do sporu o przynależność diecezjalną powiatu lubelskiego w XV w.*, „Roczniki Teol.-Kanon.”, 11 (1964), z. 4, s. 162—165, teksty nr 1 „[...] districtum Lublinensem praefatum — separare et segregare, illumque cum omnibus iuribus et pertinentiis ac attinentiis supradictis, quemadmodum praefatis ecclesiae et episcopali mense Cracoviensibus subicitur eidem ecclesiae et episcopali mense Chelmensibus — in perpetuum subicere”.

²⁵ Ibid., s. 164: „[...] et ad id episcopi Cracoviensis et capituli predictorum accedat assensu”.

²⁶ Ibid., s. 165—167: „[...] prefatam ecclesiam Chelmensensem — ad eandem civitatem Lublinensem transferri ipsamque extunc ecclesiam Lublinensem nuncupari et censeri debere”; por. J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. IV *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.*, Lublin 1948, s. 8, przyp. 1; por. L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 203 n.

²⁷ J. Długosz, *Historiae*, t. XIII, s. 330 n.

²⁸ *Codex epistolaris saeculi XV*, ed. A. Lewicki, Kraków 1891, t. II, nr 147, s. 183—185, nr 148, s. 185—187; Z. Starnawski, op. cit., s. 168—172.

²⁹ *Codex epist.* s. XV, nr 151 s. 194—195; Z. Starnawski, op. cit., s. 172—174.

³⁰ *Codex epist.* nr 152 s. 195—198; Z. Starnawski, op. cit., s. 174—177.

³¹ *LBenef.* II s. 549 n.; por. St. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV w.*, Lwów 1925, s. 56 n.

stów starostwo spiskie politycznie zależne było od Polski i dopiero około 1310 r. odpadło od Polski do korony św. Stefana i weszło w skład komitatu spiskiego. Po raz drugi do Polski wróciło w dniu 8 XI 1412 r. prawem zastawu na mocy umowy Władysława Jagiełły z ces. Zygmuntem Luksemburczykiem. Odtąd dystrykt podoliniecki na Spiszu został przekształcony w starostwo grodowe lubowelskie. Spory o przynależność kościelną tych terenów rozpoczęły się jeszcze w XIII w. I tak 7 I 1235 r. pap. Grzegorz IX listem apostolskim *Venerabilis frater noster* zlecił przeorowi opactwa cysterskiego w Sulejowie oraz archidiakonowi opolskiemu i kanonikowi wrocławskiemu Gotfrydowi zbadanie pretensji bpa krakowskiego i abpa ostrzyhomskiego do jurysdykcji kościelnej nad Spiszem³². W tej samej sprawie zabrał głos również pap. Innocenty IV w liście apostolskim *Episcopus Cracoviensis* z 22 I 1247 r.³³ i w XIV w. pap. Jan XXII, który bullą *Exposuit nobis* z 15 VI 1324 r. ukonstytuował sąd apostolski celem rozstrzygnięcia tej sprawy; wyrok wydany 12 II 1332 r. przydzielał Spisz diecezji krakowskiej wraz z parafiami w Lubowli, Gniazdach i Podolińcu³⁴. Prawdopodobnie wyrok ten nie znalazł uznania, skoro tenże papież listem apostolskim *Sua nobis dilecti filii* z 5 V 1333 r. powierzył dalsze rozpatrzenie sporu opatowi cysterskiemu z Rud Raciborskich i prepozytowi kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu³⁵. Egzekucję wyroku, przyśadzającego jeszcze raz sporne tereny diecezji krakowskiej, powierzył pap. Benedykt XII listem apostolskim *Exposuit nobis venerabilis frater* z 25 I 1342 r. bpowi wrocławskiemu Przeclawowi z Pogorzeli, opatowi cysterskiemu z Rud Raciborskich i dziekanowi kolegiaty św. Krzyża w Opolu³⁶. Faktycznie terytorium to wraz z 7 parafiami przeszło pod jurysdykcję biskupów krakowskich dopiero po r. 1604³⁷. Pierwsze instytucje kanoniczne na probostwa zrekatolicyzowanych parafii spiskich nadawane przez ordynariuszów krakowskich przypadają: Drużbaki Górne — 20 V 1609 n.³⁸, Gniazdo — ok. 1616 r.³⁹, Hobgard — 3 XII 1629⁴⁰, Lubowla Nowa — 17 V 1624 r.⁴¹, Lubowla Stara — ok. 1604 r.⁴² i Podoliniec — po 1604 r. Z parafii tych utworzono dekanat spiski na synodzie diecezjalnym w r. 1643⁴³.

Na pograniczu z diecezją wrocławską doszło na przestrzeni czasowej 1206—1310 do nieznacznych przesunięć granicznych ze szkodą dla diecezji krakowskiej. I tak jeszcze w r. 1206 Woźniki należały do diecezji

³² KDKK (*Kodeks dypl. katedry krakowskiej*) I nr 23 s. 32.

³³ Ibid., I nr 26 s. 35.

³⁴ Ibid., I nr 141 s. 179 n., nr 142 s. 180 n., nr 150 s. 190—194.

³⁵ KDMP (*Kodeks dypl. Małopolski*) III nr 634 s. 4—5.

³⁶ Ibid., III nr 669 s. 48—49.

³⁷ T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza*, Zakopane 1928, s. 82 nn.

³⁸ AKMK (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie), *Acta officialatus*, vol. 116 s. 316—317.

³⁹ M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszłość” 7 (1958) 81.

⁴⁰ *Acta officialatus* (AKMK), vol. 124 s. 1232—1233.

⁴¹ Ibid., vol. 121 s. 954.

⁴² M. Gotkiewicz, op. cit., s. 81.

⁴³ *Synodus dioecisana ab Petro Gembicki episcopo Cracoviensi celebrata Cracoviae 1643*, s. 15.

krakowskiej⁴⁴, podczas gdy w r. 1310 znajdowały się już w granicach diecezji wrocławskiej⁴⁵; przed r. 1325 powróciły do Krakowa^{45a}. W w. XIV doszło do przesunięć granicznych na korzyść archidiecezji gnieźnieńskiej w rejonie Częstochowy. W r. 1364 Kazimierz Wielki udotował nowo ufundowany przez się kościół parafialny w Krzepicach i zwrócił się do biskupa krakowskiego Bodzanty o przydzielenie nowej parafii dziesięcin ze stołu biskupiego, ten jednakże odmówił prośbie królewskiej. Wówczas parafię udotował dziesięcinami ze stołu kapituły gnieźnieńskiej abp Jarosław Skotnicki i równocześnie podporządkował ją archidiecezji gnieźnieńskiej⁴⁶.

Na przestrzeni czasowej od 1470 do 1621 r. oderwano od diecezji miasto i parafię Łaskarzew na pograniczu z archidiaconatem warszawskim na rzecz diecezji poznańskiej. Jeszcze Długosz zalicza parafię wraz z miastem do archidiaconatu lubelskiego w diecezji krakowskiej⁴⁷, podczas gdy *Ordo et numerus ecclesiarum — — in dioecesi Cracoviensi* z r. 1621 nie wymienia parafii w granicach diecezji krakowskiej⁴⁸. Ostatnio Nowacki utrzymuje, że miasto Łaskarzew, przeniesione w latach 1420—1424 na drugi brzeg rzeki Prądnik, znajdowało się już na terenie diecezji poznańskiej. Spór zakończono w 1451 r., przy czym Łaskarzew przysądzono diecezji poznańskiej⁴⁹. Wynikłe natomiast spory na tle przynależności diecezjalnej między Krakowem a Poznaniem odnośnie do wsi Wilczysk i Ciechomina, Kamionki i Tuszego Ostrowia zostały zakończone w latach 1513 i 1521; parafia Wilczyska pozostała w granicach diecezji krakowskiej⁵⁰. Po trzecim rozbiore Polski 30 IV 1799 r. bp poznański Ignacy Raczyński delegował jurysdykcję na parafię Łaskarzew biskupowi chełmskiemu Wojciechowi Skarszewskiemu⁵¹. Można przypuszczać, że przyczyną przesunięcia granic diecezjalnych był fakt, że miasto Łaskarzew stanowiło pod względem przynależności ekonomicznej własność biskupów poznańskich⁵².

Nieznaczne wreszcie przesunięcie granic na korzyść diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym miało miejsce w drugiej połowie XVIII w. w rejonie Jaślik. Jeszcze 8 V 1434 Władysław Jagiełło oddał miasto wraz z okolicą na uposażenie biskupstwa przemyskiego⁵³; odtąd miasteczko, mimo iż należało pod względem kościelnym do diecezji krakowskiej, wchodziło w skład posiadłości ziemskich biskupstwa przemy-

⁴⁴ KDKK nr 6 s. 10—11.

⁴⁵ W. S e m k o w i c z, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [W:] *Historia Śląska*, Kraków 1933, t. I, s. 43.

^{45a} J. K n o s s a l l a, *Das Dekanat Beuthen O/S*, Katowice 1935, s. 10.

⁴⁶ J. D ł u g o s z, *Catalogus*, s. 361; por. Z. K a c z m a r c z y k, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. II, Poznań 1946, s. 84.

⁴⁷ *LBenef.* I s. 2; II s. 560.

⁴⁸ Por. *Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis pertinentes ab Martino Szyszkowski ep. Crac — — in synodo dioecesana sancitae — — a. 1621*, s. 35.

⁴⁹ J. N o w a c k i, op. cit., s. 37.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 37.

⁵¹ ADL (Archiwum Diecezjalne w Lublinie) nr 170 *Prothocollon actorum curiae episcopalis episcopi Helmensis et Lublinensis 1791—1802*, s. 690—691.

⁵² *LBenef.* II s. 560.

⁵³ AGZ (*Akta grodzkie i ziemskie*) VIII nr 61a s. 267—268.

skiego⁵⁴. Dopiero na prośbę bpa przemyskiego Wacława Sierakowskiego bp krakowski Andrzej Załuski zgodził się 25 IX 1758 r. na cesję parafii i miasta Jaślik na rzecz diecezji przemyskiej⁵⁵. Niebawem jednak zanim dokonano potrzebnych formalności zmarł bp Załuski, wobec czego układu nie wykonano. Zgodę na cesję powtórzył 26 IX 1759 nowy ordynariusz krakowski, bp Kajetan Sołtyk⁵⁶ i 20 X 1759 r. kapituła katedralna krakowska⁵⁷. Zgodę tę potwierdził pap. Klemens XIII bullą *Suprema dispositione* z 14 III 1762 r., delegując do egzekucji bulli abpa lwowskiego Wacława Sierakowskiego; ten zaś dokumentem z 11 VII 1763 r. wcielił parafię Jaślika do diecezji przemyskiej⁵⁸.

Wypada tu nadmienić, że w przededniu pierwszego rozbioru diecezja krakowska obejmowała 3 sufraganaty (krakowski, lubelski, sandomierski), 7 archidiaconatów (krakowski, sądecki, sandomierski, lubelski, wojnicki, zawichojski i pilecki), 4 prepozytury ad instar archidiaconatus (wiślicka, tarnowska, kielecka i pilecka), 1 dekanat jako okręg jurysdykcyjny ad instar archidiaconatus (Kielce), 12 oficjalatów foralnych, 51 dekanatów, ok. 1000 parafii i filii, 14 kolegiat (Sandomierz, Nowy Sącz, Opatów, św. Michał — Kraków, św. Jerzy — Kraków, św. Anna — Kraków, WW. Święci — Kraków, św. Florian — Kraków, Wiślica, Tarnów, Lublin, Bobowa, Wojnicz, Pilica), 10 opactw (Tyniec, Łysa Góra, Sieciechów, Mogiła, Jędrzejów, Pokrzywnica, Wąchock, Szczyrzyc, Hebdów, Nowy Sącz), 119 klasztorów męskich i 19 żeńskich⁵⁹. Za czasów Długosza kapituła katedralna obejmowała 8 prałatur, 30 kanonii gremialnych⁶⁰, zaś w r. 1775 — 7 prałatur i 29 kanonii gremialnych⁶¹.

7. DIECEZJA LUBUSKA

Dziejopis biskupstwa lubuskiego, Wohlbrück¹, który w trzyciowym dziele zebrał bogaty materiał na jego temat, odnośnie do początków tegoż stwierdził, że „giną one w mroku, ponieważ nie tylko brak dokumentu fundacyjnego biskupstwa, lecz także nie ma żadnego współcze-

⁵⁴ A. Prochaska, *Jaślika — miasteczko i klucz biskupów przemyskich*, „Przewodnik Nauk. i Lit.”, 17 (1889) 59—100.

⁵⁵ ADP (Archiwum Diecezjalne w Przemysłu) nr 153 *Przyłączenie Jaślik do diecezji przemyskiej* (kopia); AKapMK (Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie) *Liber privilegiorum R. D. A. St. Załuski episcopi Cracov. a. D. 1754 inchoatus*, s. 63—67 (kopia).

⁵⁶ AKMK *Acta Episcopalia*, vol. 98 k. 34'—36'; AGZ VIII nr 171 s. 265.

⁵⁷ AKapMK *Liber privilegiorum*, s. 65—67; AGZ VIII nr 172 s. 266.

⁵⁸ ADP nr 153 *Przyłączenie* (kopia); AKapMK *Liber privilegiorum*, s. 145—156.

⁵⁹ *Synodus dioeciesana Casimiri Lubieński episcopi Cracoviensis, Cracoviae 1711*, s. 5—17; S. Starowski, *Vitae antistitum Cracoviensium, Cracoviae 1655*, k. B₁—B₂—B₃—B₄; J. Pęcowski, *Józef Olechowski archidiacon i sufragan krakowski 1735—1805*, Kraków 1926, s. 129; Z. Chodyński, *Krakowskie biskupstwo*, *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XI, s. 362—364; W. Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji za czasów Marii Teresy*, Kraków 1909, t. II, s. 13, 345.

⁶⁰ *LBenef. t. I*, s. 6, 193.

⁶¹ BAV *Proces. consist.*, vol. 167 *Processus R. D. Michaëlis Poniatowski* — — 1775, k. 339.

¹ S. W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus und des Landes dieses Namens*, Berlin 1829, t. I—III.

snego i wiarogodnego przekazu, dotyczącego tej kwestii". Jako nie uzasadnioną dokumentalnie odrzucił informację Długosza o fundacji biskupstwa przez Mieszka I w r. 966². Nie rozwiązana przez Wohlbrücka kwestię podjęli późniejsi badacze polscy i niemieccy, wypowiadając na ten temat 3 zasadnicze opinie:

- 1° Pierwsza przypisuje fundację biskupstwa Bolesławowi Chrobremu po pokoju w Budziszynie, kiedy to przyłączono do Polski część marchii brandenburskiej. Opinia ta nie ma żadnej podstawy źródłowej, a głosili ją Buliński i Małecki³. Do tej hipotezy nawiązywał Gumpłowicz, a za nim tej miary uczony, co Kehr, ale z tą modyfikacją, że biskupstwo miał ufundować Chrobry w miejsce upadłego kołobrzeskiego w celu kontynuowania misji pomorskiej⁴.
- 2° Druga opinia, przypisująca fundację diecezji Bolesławowi Śmiałemu, nie dysponuje konkretnymi przekazami źródłowymi, powołuje się najczęściej na list pap. Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego (1075) i w związku z nim na działalność organizacyjną legatów papieskich. Za tą opinią opowiedział się Maroński, w pewnej mierze Hauck, Wojciechowski oraz niemiecki badacz z czasów ostatniej wojny, H. Ludat⁵. Ci dwaj ostatni modyfikują o tyle opinię, że przyjmują, iż biskupstwo zostało założone przez Bolesława Śmiałego początkowo w Włodzimierzu Wołyńskim, a za Krzywoustego i legacji kard. Idziego przeniesiono je nad Odrę. Jest to tzw. Verplanzungstheorie, zapoczątkowana jeszcze przez Wohlbrücka i tłumacząca początki jurysdykcji biskupów lubuskich na Rusi.
- 3° Ogromna większość badaczy przyjmuje opinię, że biskupstwo lubuskie powstało w czasie legacji kard. Idziego z Tuskulum w latach 1123—1125 i uposażone zostało przez Bolesława Krzywoustego. Za opinią tą przemawia nie tylko działalność organizacyjna kard. Idziego, lecz nadto podwójna wzmianka współczesna z r. 1133, kiedy to występuje w przekazach źródłowych bp lubuski Bernard⁶ i diecezja lubuska⁷. Opinię tę, najbardziej rozpowszechnioną, przyjmują: W. Kętrzyński, W. Abraham, H. F. Schmid, J. Matuszewski, Z. Sułowski, S. Łaguna, K. Völker, A. Gieysztor, K. Maleczyński, J. Walicki, J. Bardach i J. Nowacki⁸. Biskupstwo to, wykrojone — jak chce J. Nowacki — z diecezji poznańskiej, miało na celu chrystianizację Pomorza Zachodniego.

² J. Długosz, *Historiae Polonicae*, t. I, s. 117, 119.

³ M. Buliński, *Historia Kościoła polskiego*, t. I, Kraków 1873, s. 234; A. Małecki, *Stosunki*, s. 310 nn.

⁴ M. Gumpłowicz, *Zur Geschichte Polens im Mittelalter, zwei kritische Untersuchungen über die Chronik des Baldwin Gallus*, Innsbruck 1898, s. 208 nn.; P. Kehr, op. cit., s. 44, przyp. 2.

⁵ St. Maroński, *O założeniu biskupstwa lubuskiego*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1883) 167; A. Hauck, *Kirchengeschichte*, t. V, 70; T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*, Warszawa 1950³, s. 50, 57; H. Ludat, *Das Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen*, Weimar 1942, s. 278.

⁶ J. Długosz, op. cit., t. I, s. 547.

⁷ KDWP I nr 6 s. 8 n.; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., nr 30, s. 35 n.

Granice diecezji objęły nowo zdobytą Ziemię Lubuską oraz zhołdowane przez Krzywoustego terytorium Sprewian. Za przynależnością Ziemi Sprewian do diecezji lubuskiej mają przemawiać: ziemie lennika polskiego Jaksy należały do polskiej organizacji kościelnej, gdyż na terytorium tym nie było biskupstwa, zaś najbliższą stolicą biskupią był Lubusz. Po zajęciu Ziemi Sprewian przez Brandenburgię biskup lubuski wniósł skargę do Rzymu (1236) o uszczuplenie swej diecezji, ale bez rezultatu. Po r. 1231 połowa diecezji faktycznie od niej odpadła na zawsze⁹. Pierwotne granice diecezji, zwłaszcza na zachodzie w kierunku Połabia, były prawdopodobnie otwarte¹⁰. Pierwsze pewne i obszerniejsze informacje na temat zasięgu terytorialnego diecezji podaje dokument Bolesława Rogatki z 20 IV 1249¹¹.

Granice te na odcinku sąsiedztwa z diecezją miśnieńską biegły od Szydłowa korytem Odry w kierunku pradoliny ku Sprewie i Sprewą do ujścia Łęknicy. Na Łęknicy i Stobrawie graniczyła diecezja z biskupstwem brenneńskim, a rzeka Myśla rozgraniczała ją od diecezji kamieńskiej, zaś granica lądowa na odcinku Łągów—Pliszka od diecezji poznańskiej¹². Słusznie zauważył Schmid, że pierwotne granice diecezji były prawdopodobnie niestałe¹³. Prawie na każdym odcinku sąsiedztwa przekazy źródłowe informują o zatargach granicznych. Przypuszcza się, że prawdopodobnie do połowy XIII w. Lucice należały do diecezji lubuskiej, a następnie zostały przejęte przez biskupów brenneńskich¹⁴. W r. 1274 bp lubuski Wilhelm wytoczył proces biskupom miśnieńskim o oderwanie od jego diecezji grodu Szydłowa¹⁵. Epilog procesu dla Lubusza był negatywny. Szydłów bowiem utrzymał się przy diecezji miśnieńskiej.

Najwięcej zatargów, ale i strat terytorialnych poniosła diecezja na pograniczu kamieńskim. Jeszcze na początku 30-tych lat XIII w. terytorium na północ od Warty do rzeki Myśli i Rurzyca należało do diecezji lubuskiej wraz z Ziemią Kościerską i Tucznieńską, jak świadczą dokumenty fundacyjne dla templariuszy, wystawione w r. 1232 przez Władysława

⁸ W. Kętrzyński, *Biskupstwa*, s. 27; W. Abraham, *Organizacja*, s. 100; H. F. Schmid, op. cit., s. 189; J. Matuszewski, *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2 (1949) 32; Z. Sułowski, *Początki biskupstwa lubuskiego*, „Sprawozdania TN KUL”, (1960), nr 10, s. 196; St. Łąguna, *Pierwsze wieki Kościoła Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 5 (1891) 564; K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin—Leipzig 1930, s. 42; A. Gieysztor, *Początek misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, „Nasza Przeszłość”, 4 (1948) 86; K. Maleczyński, *Bolesław Krzywousty. Zarys panowania*, Kraków 1947, s. 184 nn.; J. Walicki, op. cit., s. 60 n.; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1 do połowy XV w., Warszawa 1964², s. 133; J. Nowacki, op. cit., s. 17.

⁹ Z. Sułowski, op. cit., s. 198 n.

¹⁰ H. F. Schmid, op. cit., s. 189; Z. Sułowski, op. cit., s. 199.

¹¹ KDWP IV nr 2055 s. 5—7. Powstanie diecezji przesuwają na w. XI niektórzy badacze niemieccy: A. Hauck, op. cit., t. V/I, s. 70; H. Ludat, *Bistum Lebus*, Weimar 1942, s. 277 nn.; W. Wohlbrück, op. cit., t. I, s. 48.

¹² Z. Sułowski, *Najstarsza granica*, s. 43; por. J. Nowacki, op. cit., s. 17.

¹³ H. F. Schmid, op. cit., s. 189.

¹⁴ Ibid., s. 190, przyp. 1.

¹⁵ Z. Sułowski, op. cit., s. 45; tenże, *Początki biskupstwa*, s. 197; H. Heyden, op. cit., s. 38.

Odonica i bpa lubuskiego Wawrzyńca II¹⁶. Ponieważ równocześnie na tym terenie w ślad za politycznym podporządkowaniem go księciu pomorskiemu Barnimowi biskup kamiński rozpoczął spełniać akty jurysdykcji kościelnej, dlatego bp lubuski Henryk odwołał się o rozstrzygnięcie sporu do Stolicy Apostolskiej. W maju 1240 r. pap. Grzegorz IX zlecił rozstrzygnięcie sporu opatowi z Buch i Dobrilugk i ustalenie granic obydwu diecezji. Ok. r. 1250 tereny te należą do diecezji kamińskiej¹⁷. Ostateczny kres przeciągającego się sporu położył wyrok abpa ryskiego Alberta, zatwierdzony 7 XII 1266 przez kard. Gwidona jako legata apostolskiego dekretem *Cum a longe retroactis*, na mocy którego Ziemia Kościerska została przy diecezji lubuskiej, podczas gdy Ziemię Tucznieską włączono do diecezji kamińskiej¹⁸. Jeszcze od końca XIII w. (1285) do XV doszło do zatargu o 3 dalsze miejscowości (parafie: Boleszkowice, Oborzany i Dargomyśl), które prawdopodobnie pozostały przy diecezji lubuskiej¹⁹. Po r. 1231, jak już wspomniano, odpadła od diecezji Ziemia Sprewian²⁰.

Odnosnie do pogranicza z diecezją poznańską 6 VI 1308 r. bp lubuski Fryderyk oświadczył, że parafie i wsie leżące w rejonie rzek Pliszki i Odry nie należą do jego diecezji²¹.

Odrębne zagadnienie stanowi problem początków jurysdykcji kościelnej biskupów lubuskich na Rusi. Podstawę dla tak różnorodnych opinii stanowią szczupłe przekazy źródłowe na ten temat. Pierwsze tego rodzaju informacje pochodzą z połowy XIII w. 11 II 1257 r. pap. Aleksander IV bullą *Ex parte tua* potwierdził biskupom lubuskim zwyczajną jurysdykcję kościelną nad łacinnikami zamieszkałymi na Rusi²². Odtąd mimo różnych trudności i sporów biskupi lubuscy spełniali akty jurysdykcji kościelnej na tym terenie, uważając Ruś za część własnej diecezji.

Nie wchodząc bliżej w meritum zagadnienia przyjmuje się ostatnio, że początków jurysdykcji kościelnej Lubusza na Rusi nie trzeba wiązać z Verplanzungstheorie, lecz z nadaniem Opatowa na rzecz tegoż biskupstwa przez Henryka Brodatego w r. 1232²³. Dopiero pap. Grzegorz XI bullą *Debitum pastoralis officii* z 13 II 1375 r. odsądził ich na zawsze od praw jurysdykcyjnych, organizując tamże halicką prowincję kościelną²⁴.

Koniec istnieniu diecezji przyniosła niemiecka reformacja luterańska, popierana przez margrabiego brandenburskiego Joachima. 12 VI 1555 r. umarł ostatni katolicki bp diecezji Jan Horneburg. Po jego śmierci margrabia narzucił kapitule wybór własnego syna, Joachima Fryderyka, luteranina (1556), który po objęciu przez się stanowiska elektora w r. 1598

¹⁶ KDWP I nr 422 s. 369; por. F. Salis, op. cit., s. 49—64; H. Heyden, op. cit., s. 38.

¹⁷ KDWP I nr 288 s. 251.

¹⁸ Ibid., nr 422 s. 369—370.

¹⁹ F. Salis, op. cit., s. 63 n.

²⁰ Z. Sułowski, op. cit., s. 197 n.

²¹ KDWP III nr 916 s. 260 n.

²² VMPL I nr 144 s. 73.

²³ A. Gieysztor, op. cit., s. 95; W. Abraham, op. cit., s. 115; J. Matuszewski, op. cit., s. 39; Z. Sułowski, op. cit., s. 199; J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, „Roczniki Teol.-Kan.”, 3 (1957), z. 2, s. 131. Ten ostatni opowiada się za końcem XII w. (1191 z okazji poświęcenia kolegiaty w Sandomierzu był m. in. bp lubuski Arnold i ks. Roman Halicki).

²⁴ VMPL I nr 964 s. 713.

zarzucił tytuł biskupa lubuskiego. Rok 1556 należy uważać za datę końcową istnienia diecezji ²⁵.

W r. 1400 diecezja obejmowała 8 dekanatów i 116 parafii ²⁶. W XV i XVI w. kapituła katedralna liczyła 6 prałatur i ok. 10—14 kanonii gremialnych ²⁷.

8. DIECEZJA ŁUCKA ¹

¹ Opracowanie diecezji łuckiej będzie zamieszczone w ramach metropolii lwowskiej.

9. DIECEZJA PŁOCKA

Początki biskupstwa płockiego nie są jasno znane. U podstaw tych wątpliwości leżą — brak dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego diecezji oraz całkowity brak współczesnych przekazów źródłowych. W związku z tym uczeni wysunęli szereg opinii, które, poza Długoszem przypisującym założenie biskupstwa Mieszkowi I w r. 966 ¹, wskazują w. XI jako czas powstania biskupstwa. Ale dopiero tutaj rozpoczyna się różnorodność opinii. Starsi badacze — z XIX w. — wskazywali na Bolesława Chrobrego jako na fundatora biskupstwa, inni wypowiedali się za Kazimierzem Odnowicielem, pozostali widzieli wreszcie w biskupstwie płockim twór Bolesława Śmiałego.

1° Opinia pierwsza, w oparciu o *Kronikę wielkopolską* ², popartą przekazem *Roczników hildesheimskich* i *Annalistę Saskiego* ³, przyjmuje, że fundatorem biskupstwa był Bolesław Chrobry w czasie zjazdu gnieźnieńskiego w r. 1000. Za opinią tą opowiedział się m. in. L. J. Leporowski, A. Małecki i St. Chodyński ⁴. Celem tego biskupstwa, jak głosił Małecki, miała być chrystianizacja Jaćwingów i Prusów.

2° Opinia druga, nie dysponująca konkretną podstawą źródłową, lecz opierająca się głównie na rozumowaniu, widzi fundatora biskupstwa mazowieckiego w osobie Kazimierza Odnowiciela. Miało się to stać po pokonaniu Mieczława i przywróceniu porządku w kraju w ramach reformatorskiej działalności Kazimierza po r. 1042. Zwolennikami tej opinii byli A. Naruszewicz, M. Buliński i z ostatnich M. Bobrzyński ⁵.

²⁵ J. Walicki, op. cit., s. 127 n.

²⁶ K. H. Schäfer, s. v. *Lebus*, LThK VI (1934) k. 443; I. Polkowski, *Lubuskie biskupstwo*, *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XII, s. 361.

²⁷ S. W. Wohlbrück, op. cit., t. II, s. 37—49, 169—179, 369—385.

¹ J. Długosz, *Historiae*, t. I, s. 117, 119.

² MPH II s. 482 „[...] sex cathedrales ecclesias — — Mazoviensem, quae nunc Plocensis dicitur — — fundavit”.

³ *Ibid.*, II s. 762.

⁴ L. J. Leporowski, *De primis episcopatus in Polonia conditis*, Herbipoli — Ostrów 1874; A. Małecki, *Kościelne stosunki*, s. 313 nn.; St. Chodyński, *Płockie biskupstwo*, *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XIX, s. 570.

⁵ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. II, s. 35 n., 238 nn.; M. Buliński, op. cit., t. I, s. 244 nn.; M. Bobrzyński, *Dzieje Polski*, Kraków—Warszawa—Lublin 1927⁴, t. I, s. 94.

3° Opinia trzecia, posiadająca najlepszą podstawę źródłową (list pap. Grzegorza VII do Bolesława Chrobrego (1075), *Spominki plockie i Spominki sochaczewskie*, Gall^{5a} przyjmuje, że kiedy w r. 1075 przybyli do Polski legaci papiescy celem uregulowania spraw kościelnych w Polsce, wówczas m. in. erygowali nowo uposażone biskupstwo w Płocku; początkowo diecezja nazywała się „mazowiecka” Zdanie to głosili J. Nowacki, W. Abraham, H. F. Schmid, trzykrotnie W. Kętrzyński, A. Małecki, St. Łaguna, T. Wojciechowski, St. Arnold, M. Gębarowicz, M. Szczaniecki, J. Bardach i T. Silnicki⁶.

Pierwotne granice diecezji niektórzy uczeni rekonstruują na podstawie sfałszowanych dokumentów dla opactwa w Mogilnie, pochodzących prawdopodobnie z lat 1113—1123⁷. Można więc przyjąć, że te dokumenty określają terytorium diecezji przez wyliczenie zamków kasztelańskich, podobnie jak to czynią bulle protekcyjne dla Gniezna, Wrocławia i Kamienia. Zgodnie też z tym założeniem przyjmuje Schmid, że pierwsze granice diecezji plockiej obejmowały całe Mazowsze wraz z Ziemią Chełmińską i część Kujaw wraz z Włocławkiem, jak to zdaje się sugerować falsyfikat dla Mogilna z r. 1065; całe to terytorium miało wówczas stanowić zwartą jednostkę dawnej organizacji politycznej i plemiennej⁸.

Prawdopodobnie w związku z translacją stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka (ok. 1123—1125) odłączono od diecezji plockiej część Kujaw wraz z Włocławkiem i wcielono do diecezji włocławskiej⁹. 5 VIII 1222 r. bp plocki Gedko odstąpił bpowi pruskiemu Chrystianowi Ziemię Chełmińską i Lubawską¹⁰, co potwierdził pap. Honoriusz III bullą *Cum a nobis petitur* z 11 IV 1223 r.¹¹; tereny te zostały w r. 1243 włączone do diecezji chełmińskiej. W wyniku cesji tych terenów wynikły dość długotrwałe spory między biskupami plockim i chełmińskim, zakończone umową

^{5a} MPH II, s. 391; III, s. 119.

⁶ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 49; W. Abraham, *Organizacja*, s. 93; H. F. Schmid, op. cit., s. 186; W. Kętrzyński, *Założenie i uposażenie biskupstwa plockiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 14 (1886) 385—392; *Castellaniae ecclesiae Plocensis*, [W:] MPH V s. 423; *Założenie biskupstwa plockiego*, „Przegląd Powszechny”, 27 (1890) 369 nn.; A. Małecki, *Biskupstwa w pierwotnej epoce Polski. Z dziejów literatury*, Lwów 1886, s. 225 nn.; St. Łaguna, op. cit., s. 363 n.; T. Wojciechowski, *Szkice*, s. 136; St. Arnold, *Początki biskupstwa plockiego w świetle falsyfikatów mogilnieńskich*, *Tow. Nauk. Plock.*, I (1925) s. 24 nn.; M. Gębarowicz, *Mogilno—Płock—Czerwińsk. Studia nad organizacją Kościoła na Mazowszu w XI i XII w.*, [W:] *Prace hist. w 30-lecie — prof. St. Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 118; K. Völker, op. cit., s. 42; *Historia Polski*, t. I, s. 213; J. Bardach, op. cit., t. I, s. 137; T. Silnicki, *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, [W:] *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, t. 1, Poznań 1962, s. 354, 357.

⁷ KDWP I nr 3 s. 3; CDMG (*Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*) I nr 22 s. 13.

⁸ H. F. Schmid, op. cit., s. 197 n.

⁹ *Ibid.*, s. 207, przyp. 4; por. W. Abraham, op. cit., s. 63—66.

¹⁰ S. Chodyński, *Płockie biskupstwo*, *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XXX, s. 576; R. Grodecki, *Gedko biskup plocki*, PSB VII s. 369.

¹¹ VMPL I nr 29 s. 14.

¹² KDMaz. (*Kodeks dypl. księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863) nr 38 s. 28 n.; *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, IV (1888), nr 19 s. 163 n., nr 20 s. 164 (1291); T. Głemna, *Dzieje diecezji chełmińskiej*, s. 188.

6 XII 1289 r., na mocy której biskup płocki zrzekł się wszelkiej jurysdykcji nad diecezją chełmińską, a w zamian za to otrzymał wieś Orzechowo k/Torunia¹². Jeszcze na początku XIV w. doszło do ponownego zatargu na pograniczu z diecezją chełmińską o przynależność diecezjalną Ziemi Michałowskiej, jednakże na zjeździe w Grudziądzu w r. 1312 wielki mistrz krzyżacki Karol złożył oświadczenie, że Ziemia ta należy do diecezji płockiej¹³.

Po tych zmianach w skład terytorium diecezji płockiej wchodziły: woj. płockie, część rawskiego, Ziemia Dobrzyńska, część Księstwa Mazowieckiego oraz północne Podlasie¹⁴. Niemniej częste wątpliwości i spory zachodziły na pograniczu z diecezją włocławską. I tak 3 IX 1321 r. abp gnieźnieński Janisław i bp poznański Domarat wydali wyrok w sprawie rozgraniczenia obydwu diecezji, w myśl którego parafie: Szpetal, Bobrowniki i Przypust zostały przysądzone Włocławkowi wbrew pretensjom do nich wysuwanym przez Płock. 1 IX 1327 r. pap. Jan XXII bullą *Ea, quae iudicio vel concordia* uprawomocnił wydany wyrok¹⁵. Nie był to jednakże koniec sporów; do problemu ostatecznej demarkacji granic obydwu diecezji wracano jeszcze 16 IV 1444 i 9 IX 1445 r. (zatarg o 11 wsi par. Sokołów i Białotarsk), kiedy to wytyczono dokładne granice w rejonie Białotarska n/Wisłą w dobrach kapituły płockiej¹⁶. Ostatnim ogniwem dawnego sporu granicznego w okresie przedrozbiorowym była ugoda ordynariuszów obydwu diecezji — braci Macieja (włocławskiego) i Piotra (płockiego) Łubieńskich, zgodnie z którą 4 parafie: Ciechocin, Dobrzejewice, Nowogród i Złotoryja, leżące na prawym brzegu Wisły i należące pod względem gospodarczym do biskupów włocławskich, zostały odłączone od diecezji płockiej i włączone do diecezji włocławskiej; pap. Urban VIII bullą *Ex injuncto nobis desuper* z 5 XI 1639 r. nadał zmianom sankcję prawną¹⁷.

Również w XIV w. ustalono dokładną granicę z diecezją poznańską na pograniczu z archidiaconatem warszawskim. Prawdopodobnie przed XIII w. diecezja zyskała z archidiaconatu czerskiego terytorium w rejonie Radzymina w widłach rzecznych Wisły, Bugu, Liwca sięgające na południu Okuniewa, Pustelnika i Pniewnika¹⁸.

W r. 1367 przed trybunałem Stolicy Apostolskiej toczył się spór między proboszczem Zegrza diecezji płockiej a bpem poznańskim Janem Doliwą o dziesięciny m. in. z Woli, Poliwkowa, Mościsk i Czerwonki, leżących na terytorium o spornej przynależności diecezjalnej między Poznaniem a Płockiem¹⁹. Nowacki sędzi na tej podstawie, że pierwotna granica

¹² S. Chodyński, op. cit., s. 577.

¹⁴ Ibid., s. 576.

¹⁵ VMPL I nr 386 s. 302—304.

¹⁶ KDMaz., nr 192 s. 210; por. S. Chodyński, op. cit., s. 577.

¹⁷ Archiwum Diecezjalne w Płocku, nr 50 *Acta actorum Stan. Łubieński ep. Płoc. 1632—1636*, s. 1160—1162; Archiwum Diecezjalne we Włocławku, 25 (40a) 1631—1639 Łub. *Acta episcopatus Vladislaviensis R. P. D. M. Łubieński ep. Vlad. et Pomer. 1631—1639*, s. 755—758, 900—902; por. *Monumenta historica dioec. Vladislaviensis*, t. VII, s. 80, 82; t. VIII, s. 23—25; W. Krzyżanowski, *Katedra płocka i jej biskupi*, Płock 1877, s. 6; K. Jung, *Katedra włocławska*, Włocławek 1900, s. 72; I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961), nr 1—4, s. 687; St. Librowski, *Wizytacje*, s. 33.

¹⁸ Por. J. Nowacki, op. cit., t. II, mapa VII i mapa VIII.

¹⁹ VMPL I nr 645 s. 870.

diecezji poznańskiej biegła Bugiem i dopiero z biegiem czasu została przesunięta na południe z korzyścią dla diecezji płockiej²⁰. Nowe spory graniczne miały miejsce w drugiej połowie XV w. i dotyczyły rejonu Liwca. 11 IX 1460 r. kapituła płocka wystąpiła z wnioskiem o uregulowanie granic diecezjalnych²¹, w rezultacie czego doszło do wyroku polubownego (24 V 1462) między bpem poznańskim Andrzejem Bnińskim i Pawłem Giżyckim z Płocka. Odtąd granicę obydwu diecezji miała stanowić droga z Warszawy poprzez Liw na Litwę²². Spory te odnowiono w r. 1494, 1501 i wreszcie w 1533. W ostatnim wypadku bp poznański Jan Latałski upomniał się o korekturę granic w rejonie Liwca i o zwrot parafii Grębków. Do ugody doszło 18 VI 1547 r. na zjeździe w Żarnówku na Mazowszu, mocą której przyznano diecezji płockiej miasteczka i wsie na prawym brzegu Wisły w rejonie Warszawy: Pragę, Kamion, Grochów, Okuniew, Michałowo, Pustelnik, Stanisławów, Ossowińską Wolę i Skarzyn, miejscowości zaś z przeciwnej strony tej linii — diecezji poznańskiej²³.

W latach 1595—1772 kapituła katedralna obejmowała 9 prałatur i 20 kanonii gremialnych. W latach 1595—1630 diecezja dzieliła się na 3 archidiakonaty (płocki, dobrzyński i pułtuski), 20 dekanatów, 326 parafii i liczyła 2 kolegiaty (Płock, Pułtusk), 8 klasztorów męskich, 1 żeński, 1 kolegium jezuickie²⁴. Za czasów bpa Andrzeja Załuskiego (1721—1725) diecezja obejmowała 3 archidiakonaty, 31 dekanatów, 310 parafii, 2 kolegiaty i ok. 400 000 wiernych²⁵.

10. DIECEZJA POZNAŃSKA

Zgodnie z przekazami źródłowymi przyjmuje się, że biskupstwo poznańskie zostało ufundowane przez Mieszka I i jego małżonkę Dobrawę oraz erygowane przez pap. Jana XIII w r. 968¹. Nie jest jednakże pewny charakter pierwotnego biskupstwa; Abraham, Schmid, Silnicki, Kętrzyński, Dowiat mówią o charakterze „misyjnym” pierwszego biskupstwa polskiego², podczas gdy ostatnio Nowacki widzi już w r. 968 w pełni zorganizowaną diecezję³.

²⁰ J. Nowacki, op. cit., s. 37.

²¹ St. Chodyński, op. cit., s. 577.

²² J. Nowacki, op. cit., s. 38.

²³ St. Chodyński, op. cit., s. 577; J. Nowacki, op. cit., s. 38.

²⁴ L. Boratyński, op. cit., s. 7; BAV *Proc. consist.*, vol. 164 *Processus R. D. Michaelis principis Poniatowski ecclesiae Cracoviensis canonici dandi in coadjutorem Episcopo Plocensi, nec non super statu ejusdem Ecclesiae 1773*, k. 282'.

²⁵ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 171, 298 n., 353; L. Boratyński, op. cit., s. 9, 14; *Constitutiones et decreta synodi dioeclesanae Plocensis sub — — A. St. Załuski — — A. D. 1733, Varsaviae 1735*, k. A₂—A₄; St. Chodyński, op. cit., s. 578.

¹ MPH III s. 42, 330; V s. 878; por. W. Abraham, *Organizacja*, s. 30—42; H. F. Schmid, op. cit., s. 172; J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 21—31; t. II, s. 2 n.; T. Silnicki, *Początki organizacji*, s. 337.

² W. Abraham, op. cit., s. 30 nn.; H. F. Schmid, op. cit., s. 172; St. Kętrzyński, *Polska X—XI wieku*, Warszawa 1961, s. 93 n.; T. Silnicki, op. cit., s. 337 n.; J. Dowiat, *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza*, Warszawa 1961, s. 54.

³ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 21; t. II, s. 3.

Po r. 968 do diecezji należał najprawdopodobniej cały obszar państwa Mieszkowego⁴. Nowacki przypuszcza, że w dokumencie erekcyjnym biskupstwa granice jego ówczesnym zwyczajem nakreślono tylko w ogólnym zarysie; przypuszcza też, że odzyskane na Czechach w r. 990 Ziemia Krakowska i Wiślicka oraz Śląsk Zaodrzański zapewne aż do r. 999—1000 należały do diecezji praskiej⁵. Z chwilą utworzenia w r. 999—1000 dalszych czterech diecezji granice ich — zdaniem historyków — pokrywały się z granicami plemiennymi i administracyjnymi państwa i miały na celu wzmocnienie jego struktury organizacyjnej⁶.

Diecezja poznańska została zacieśniona wówczas do zachodniej Wielkopolski aż po Odrę. Terytorium późniejszego archidiaconatu czerskiego — zdaniem Abrahama — zostało przydzielone diecezji przed r. 1124 jako odszkodowanie za odstąpiony obszar dla nowo kreowanej diecezji lubuskiej⁷. Zdaniem Nowackiego diecezja po r. 999 „zatrzymała środkowy pas kraju, biegnący równolegle do diecezji krakowskiej poprzez Kalisz, Łąd, Łęczycę, Gostyń, Sochaczew, Grójec, Czersk, Wisłę aż do Liwca i Bugu”; przynależność do diecezji archidiaconatu czerskiego tłumaczy autor „przyjmując, że oderwanie go od wielkopolskiego zrębu diecezji poznańskiej nastąpiło dopiero później wskutek rozszerzenia obszaru archidiecezji gnieźnieńskiej ku południowi po utworzeniu biskupstwa płockiego”⁸.

Pierwszy wyłom w takich granicach diecezji przyniosło niezawodnie utworzenie w pierwszej połowie XI w. diecezji kruszwickiej, obejmującej m. in. Kujawy i wschodnią część Pomorza, a następnie erekcja diecezji lubuskiej ok. r. 1124, do której włączono Ziemię Lubuską, diecezja zaś w drodze rekompensaty otrzymała „obszar położony na północ od rzeki Noteci aż do pasma jezior za Drahim”⁹.

Bardziej pewne i dokładne granice diecezji można oznaczyć dopiero dla okresu XIII—XVI w. na podstawie przekazów dokumentowych. Południowa granica z diecezją wrocławską biegła w XVI w. w górę Odry od Chlebowa aż do Lipin, pozostawiając Sulechów po stronie diecezji wrocławskiej, następnie w kierunku wschodnim aż do Odolanowa k/Ostrzeszowa parafiami: Wschowa (pozn.), Czermina (wroc.) Łuszczyn, Czestram, Szkaradowa (pozn.), Kobylin, Krotoszyn, Sulmierzyce (gnieź.), Odolanów i Wysocko (pozn.)¹⁰. Ale we wcześniejszych wiekach granice na tym odcinku były nieco inne. Pierwszą stratą na korzyść Wrocławia były parafie św. Andrzeja w Starym Krośnie i Maszewie, które przed

⁴ Zob. przyp. 1; J. Nowacki, op. cit., s. 43.

⁵ J. Nowacki, op. cit., s. 43.

⁶ W. Abraham, op. cit., s. 60; S. Zakrzewski, *Bolesław Chrobry*, s. 149, 429; K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, s. 26; H. F. Schmid, op. cit., s. 177 n.; G. Labuda, *Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X—XIV w.*, [W:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. I, *Pomorze średniowieczne*, Warszawa 1958, s. 209.

⁷ W. Abraham, op. cit., s. 61; *ibid.*, Gniezno, s. 20 n.

⁸ J. Nowacki, op. cit., t. I, s. 44—46; t. II, s. 35. Autor przyjmuje, że archidiaconat czerski powstał ze zniesionej diecezji grójeckiej i przyłączonej w r. 1124 do diecezji poznańskiej.

⁹ *Ibid.*, t. I, s. 44, 48; t. II, s. 17.

¹⁰ Por. J. Nowacki, *Diecezja poznańska, część wielkopolska 1510 r.*, [W t. aut.:], t. II, mapa nr 3; por. T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, Warszawa 1953, s. 44.

1376 zostały włączone w granice diecezji wrocławskiej¹¹. Około 1417 r. oficjał wrocławski usiłował podporządkować Wrocławowi parafię Sarnowa-Ołobłok, leżącą w dobrach cysterek trzebnickich, lecz ze względu na czujność Poznania skończyły się niepowodzeniem¹². Również Sulechów, leżący w rejonie Odry na wschód od Krosna Odrzańskiego, odpadł do diecezji wrocławskiej przed r. 1376 i stanowił dziwną enklawę otoczoną parafiami diecezji poznańskiej¹³. W rejonie Wschowy w ślad za ekspansją polityczną książąt śląskich szła ekspansja diecezji wrocławskiej. Pierwotna granica między obydwoma diecezjami miała biec rzekami Odrą i Baryczą ku wschodowi. W XV w. Poznań utracił tu parafie: Konradowo, Drzewce, Kowalewo i Jędrychowice. W okresie reformacji zostały przejęte przez protestantów parafie: Klenica, Konotop, Lubięcin, Lubogoszcz, Sława, Strońsko, Lipinki i Zalesie, a następnie wraz z rekatolicyzacją ich przez cesarstwo w XVII w. przeszły pod jurysdykcję biskupów wrocławskich. Odtąd na odcinku tym granice polityczne między Polską a Śląskiem pokrywały się z granicami kościelnymi Wrocław—Poznań. Odzyskano jedynie parafię w Konradowie, ale i ta przed 1738 r. znalazła się w granicach diecezji wrocławskiej¹⁴. Należące natomiast jeszcze w XV i XVI w. do Poznania w rejonie Wschowy parafie: Kaczkowo, Borszyn, Jabłonna na skutek reformacji odpadły do diecezji wrocławskiej¹⁵. W r. 1241 na mocy ugody między bpem wrocławskim Tomaszem I a poznańskim Bogufałem parafia Czernina została wcielona do diecezji poznańskiej. Należąca natomiast od XII do XV w. do archidiecezji gnieźnieńskiej parafia Czestram została w r. 1466 przyłączona za zgodą kapituły gnieźnieńskiej do diecezji poznańskiej¹⁶.

Poważne zmiany terytorialne miały miejsce dopiero pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII w. w rejonie Świebodzina¹⁷. W ślad za zmianami przynależności politycznej przyszły również zmiany w administracji kościelnej. W r. 1482 Świebodzińskie odpadło ostatecznie do Brandenburgii, gdzie w XVI w. dokonano całkowitej protestantyzacji kraju. Jeszcze 15 IX 1583 bp poznański Łukasz Kościelecki wizytował osobiście parafię Świebodzin, ale już 20 XI 1592 r. wobec zakusów Wrocławia ogłosił uroczyste oświadczenie, że mimo odpadnięcia Świebodzińskiego do luteranizmu należy ono nadal do diecezji poznańskiej¹⁸. W r. 1628 i 1629 ces. Ferdynand II przeprowadził rekatolicyzację m. in. Świebodzińskiego i wcielił je do posiadłości habsburskich. 2 XII 1628 bp poznański Maciej Łubieński, nie mając księży znających język niemiecki, zlecił opiekę duchowną nad parafianami Świebodzińskiego opatowi Paradyża, Markowi Łętowskiemu¹⁹. W celu zakończenia sporu kapituła poznańska wydelegowała do Wrocławia kanonika Wojciecha Gnińskiego (9 III 1630), ale misja jego była bezowocna. 25 VI 1630 kapituła

¹¹ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 18

¹² Ibid., s. 19 n.

¹³ Ibid., t. II, s. 21.

¹⁴ Ibid., t. II, s. 27 nn.

¹⁵ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 30 n.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ W. Schulte, *Ergänzung zu: Jungnitz, Die Grenzen des Bistums Breslau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 42 (1908) 284—288.

¹⁸ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 22, przyp. 42 (gdzie załączono dokument).

¹⁹ Ibid., t. II, s. 23, przyp. 43 (Dokumenty).

wrocławską, zastawiając się nieobecnością ordynariusza i wikariusza generalnego oraz wolą cesarza, dała odpowiedź wymijającą²⁰. Mimo te starania, Świebodzińskie dla diecezji poznańskiej było stracone. W ślad za proklamacją Karola Hannibala von Dohna o przynależności Świebodzińskiego do cesarstwa bp sufragan wrocławski Liesch w r. 1629 dokonał rekonyliacji kościołów i konsekracji ołtarzy. Na reklamację Poznania Wrocław odpowiedział, że Świebodzińskie należało od dawna do diecezji wrocławskiej, co znów było całkowicie zgodne z życzeniem ces. Ferdynanda III, wyrażonym w r. 1651²¹. W r. 1670 Świebodzińskie stanowiło osobny archidiecezja (dekanat) z 26 parafiami i filiami, a w 9 lat później było tu 40 parafii i filii²². Niektóre wsie parafialne tego okręgu leżały w granicach Rzeczypospolitej²³. Jeszcze w r. 1670 Poznań protestował przeciwko wizytacji niektórych parafii w Świebodzińskim z ramienia biskupa wrocławskiego, ale opat paradyski dokonujący tej wizytacji oświadczył, że „ma pełną władzę administracji kościelnej tych terenów niezależnie od jurysdykcji i inspekcji biskupa wrocławskiego”²⁴.

Na odcinku od Chlebowa n/Odrą aż do Okszy nad Wartą diecezja graniczyła z biskupstwem lubuskim; po stronie Poznania pozostawały Drzewce, zaś Lubusza—Łągów i Sulęcín²⁵. Na tym odcinku nie było poważniejszych sporów granicznych. Jedynie 6 VI 1308 r. bp lubuski Fryderyk oświadczył, że wsie i parafie leżące w basenie rzek Pilszy i Odry (Drzeniów, Gęstowice, Rzeczyca, Chlebów, Korczyców, Trzebichów, Radomicko, Rokitnica, Skórzyn, Cigacice, Budachów, Lędów, Drzewce, Bytnica, Dobrosułów, Głębokie, Grabice, Sruga, Łochowice) należą do diecezji poznańskiej²⁶.

Na pograniczu północnym diecezja poniosła poważne straty terytorialne na rzecz biskupstwa kamińskiego. Nie ulega bowiem wątpliwości, że jeszcze w XIII w. Ziemia Santocka na północ od Warty i Noteci należała do diecezji poznańskiej²⁷. Tymczasem w ślad za podbojem politycznym tych ziem postępowało również przejęcie jurysdykcji kościelnej przez biskupów kamińskich. Kiedy 31 I 1298 r. bp poznański podzielił diecezję na 3 archidiecezje, nie omieszkał zaznaczyć, że „kościół leżący z drugiej strony rzeki [Warty i Noteci] począwszy od Ciężynia aż do Drawna [Drzeń] — — rezerwuje na utworzenie czwartego archidiecezja”²⁸. Mimo tych zastrzeżeń i przekazów źródłowych Ziemia Santocka odpadła do diecezji kamińskiej, a granice między obydw-

²⁰ Ibid., t. II, s. 25 (Dokument).

²¹ J. Jungnitz, *Die Grenzen des Breslauer Bistums*, [W:] *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Wrocław 1907, Bd. III, s. 6 nn.; H. Weczerka, *Kirchliche Gliederung Ost-Mitteleuropas in der Neuzeit. Überblick und kartographische Probleme*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 9 (1960), H. 2/3, s. 280; J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 26.

²² *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiecezja Glogau*, 1 Th., hrsg. J. Jungnitz, Wrocław 1907, s. 90—102, 253.

²³ Ibid., s. 93, 272.

²⁴ Ibid., s. 102.

²⁵ J. Nowacki, *Diecezja poznańska w r. 1510* — mapa; Ibid., mapa nr 3.

²⁶ KDWP II nr 916 s. 260 n.; por. J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 19.

²⁷ KDWP I nr 202 s. 171, nr 284 s. 241 n., nr 303 s. 268—270, nr 496 s. 465; por. J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 16.

²⁸ KDWP II nr 770 s. 139—141.

wiema diecezjami utrwały się na Noteci i Drawie, pozostawiając na północy Drawsko i Drawno po stronie diecezji kamieńskiej²⁹. Na pograniczu z diecezją kamieńską stracił Poznań po r. 1313 rejon w basenie rzek Czarnej, Granicznej i Gwdy koło Szczecinka³⁰. W tym samym okresie diecezja poznańska powiększyła stan posiadania kosztem diecezji kamieńskiej przez odzyskanie okręgu Czaplinka, Złocińca i Kalisza Pomorskiego. Jeszcze w r. 1317 okręg Złocińca pod względem politycznym należał do Brandenburgii, która otrzymała go od biskupa kamieńskiego prawem zastawu³¹, a następnie w r. 1337 na prawach lenna³². Tymczasem mimo takiej przynależności politycznej w r. 1311 i 1312 biskup poznański, jak świadczą współczesne dokumenty³³, pobierał z tego terenu dziesięciny kościelne, a w r. 1349 spełniał normalną jurysdykcję kościelną. Wzmiankowany w r. 1329 prepozyt w Kaliszu Pomorskim pełnił obowiązki archidiacona z ramienia biskupa poznańskiego³⁴.

Jeszcze pod koniec XIII w. (1286—1290) rejon Czaplinka należał do diecezji poznańskiej, ale odkąd w latach 1312—1318 zajęli go margrabiowie brandenburscy, biskupi kamieńscy zaczęli rozciągać swą jurysdykcję na to terytorium (1320)³⁵. Jeszcze w r. 1334 okręg Czaplinka należał do diecezji kamieńskiej. W tym bowiem roku biskup kamieński oddał go w lenno panom na Maszewie k/Szczecina³⁶. W r. 1345 tereny te należą pod względem politycznym do Brandenburgii, w tym bowiem roku margrabia brandenburski oddał miasto i zamek joannitom³⁷. Pod względem kościelnym już w r. 1311 okręg Czaplinka oddaje dziesięcinę biskupom poznańskim, a w r. 1349 nazwany jest „posiadłością Poznania”, co ostatecznie potwierdzono w r. 1407³⁸.

Na niewielkim odcinku na północy zbiegały się granice diecezji z biskupstwem włocławskim (k/Jastrowa). Wreszcie od Złocińca z biegiem rzeki Chudej aż do Noteci i od Margonina w kierunku południowym aż do Ostrowa graniczyła diecezja z archidiecezją gnieźnieńską; po stronie tej ostatniej pozostawały: Jaktorowo, Wągrowiec, Pobiedziska, Września, Łąd i Ołobłok³⁹. Na tym pograniczu doszło do sporów w połowie XIV w. o przynależność parafii: Zoń, Grylewo, Gołańcze, Chojno, Jaktorowo, Kowalewo, Lipiny, Szamocin, Margonin i wsie Pruchnowo i Sulaszewo, oraz parafie: Gozdowo i Opatówek k/Pyzdr. 25 VIII 1361 r. wyrok w tej sprawie wydał archidiakon gnieźnieński Marcin i Jan Falon, kanonik gnieźnieński, przysądzając diecezji poznańskiej parafie: Kowalewo, Lipiny, Szamocin, Margonin, Gozdowo i Opatowo oraz wsie Pruchnowo i Sula-

²⁹ Ibid., II nr 1284 s. 615 n.; por. W. Wiesener, *Die Grenzen*, s. 125 n.; J. Nowacki, op. cit., mapa.

³⁰ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 12.

³¹ PUB V nr 3144; por. H. Heyden, op. cit., Bd. I, s. 38; J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 14.

³² *Cod. Brandenb.* A XVIII nr 25; por. H. Heyden, op. cit., s. 38.

³³ KDWP II nr 959 s. 304 n.; por. H. Heyden, op. cit., s. 38.

³⁴ PUB VII nr 4512; por. H. Heyden, op. cit., s. 38.

³⁵ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 13 n.

³⁶ *Cod. Brandenb.* XXIV nr 66 s. 37.

³⁷ PUB V nr 2696.

³⁸ H. Heyden, op. cit., s. 38; por. J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 14.

³⁹ J. Nowacki, jw.; J. Korytkowski, *Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej jaką była w XVI w.*, [W:] *LBŁask.* II, mapa.

szewo, podczas gdy pozostałe wcielono do archidiecezji gnieźnieńskiej⁴⁰. Wyrok ten przyjęli 15 V 1364 abp Jarosław i bp poznański Jan⁴¹.

Nadto do diecezji przedrozbiorowej należał archidiakoniat warszawski (czerski) na Mazowszu, obejmujący Ziemię Czerską. Terytorium archidiakonatu, przynależnego do diecezji poznańskiej aż do r. 1793, obejmowało przedrozbiorowe powiaty: Gostynin (część), Sochaczew, Błonie (Warszawa), Rawa (część), Grójec, Warka, Czersk i Liw, a granice jego opierały się na północy na korycie Wisły, pierwotnie również Bugu, na wschodzie na Liwcu, zaś na południu na Pilicy. Na odcinku granicznym z archidiecezją gnieźnieńską archidiakoniat utracił parafię Kaszewy ok. 1469 r. na rzecz Gniezna⁴². Na pograniczu z diecezją płocką diecezja miała utracić na rzecz Płocka cały rejon Radzymina w widłach rzecznych Wisły, Bugu i Liwca, przy czym na północnej granicy leżały już po stronie diecezji płockiej parafie: Okuniew, Pustelnik i Pniewnik⁴³. W rejonie tym (Warszawa—Liw) doszło do wyrównania granic z diecezją płocką w latach 1460—1547, co następnie potwierdzili biskupi: poznański Izdbieński i płocki Noskowski na zjeździe w Żarnówku⁴⁴. Na pograniczu z diecezją krakowską doszło w XV w. do zatargu o miasto i parafię Łaskarzew; spór załatwiono w r. 1451⁴⁵.

W r. 1611 diecezja dzieliła się na 4 archidiakonaty (poznański, pszczyński, śremski i warszawski), 531 parafii, a nadto liczyła 9 kolegiat (Poznań — 4: NMP in Summo, WW. Świętych, św. Marii Magdaleny, św. Mikołaja, Warszawa, Środa, Kórnik, Szamotuły, Czarnków), 5 opactw (4 cysterskie i 1 benedyktyńskie), 10 klasztorów męskich, 1 kolegium jezuickie⁴⁶. Na synodzie diecezjalnym w r. 1738 diecezja obejmowała: 4 archidiakonaty, 30 dekanatów, 475 parafii, 8 kolegiat⁴⁷.

W r. 1763 kapituła katedralna obejmowała 10 prałatur i 24 kanonie gremialne⁴⁸.

11. DIECEZJA SMOLEŃSKA

W wyniku zwycięskiej wojny z Moskwą w r. 1611 Smoleńsk wraz z całym Księstwem Smoleńskim, Czernichowskim i Siewierskim zostały przyłączone do Polski, co potwierdził w r. 1618 rozejm w Dywilinie. Dla tych nowo zdobytych obszarów Zygmunt III Waza postanowił ufundo-

⁴⁰ KDWP III nr 1460 s. 189 n., nr 1462 s. 191 n.; por. J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 33 n.

⁴¹ KDWP III nr 1522 s. 248 n.

⁴² J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 36

⁴³ Ibid., mapa VII. por. mapa VIII.

⁴⁴ St. Chodyński, *Płockie biskupstwo*, s. 577; J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 37 n.

⁴⁵ *Objaśnienie*, s. 18; J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 37.

⁴⁶ L. Boratyński, op. cit., s. 9, 14; J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 590 nn.

⁴⁷ J. Sawicki, *Synody diecezji poznańskiej i ich statuty, Concilia Poloniae*, t. VII, Poznań 1952, s. 120 nn.; E. J., *Poznańskie biskupstwo, Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XX, s. 566 n.

⁴⁸ BAV Proc. consist., vol. 156 *Processus R. D. Andreae Młodziejowski episcopi Premisliensis transferendi ad ecclesiam cathedralem Posnaniensem, nec non super statutu ejusdem Ecclesiae 1768*, k. 319.

wać biskupstwo smoleńskie wkrótce po r. 1613¹. Pierwszym administratorem nowo tworzącej się diecezji był w r. 1617 ks. M. Siwicki. W r. 1631 diecezja istniała na pewno²; w czasie procesu apostolskiego w związku z erekcją diecezji smoleńskiej ks. Piotr Parczewski, nominat królewski na biskupstwo smoleńskie, zeznał 24 IX 1635 r., że „fundacja biskupstwa smoleńskiego w Księstwie Smoleńskim była wszczęta jeszcze przez Zygmunta, króla Polski, ale z powodu prowadzonych wojen była zaniechana”³.

Aktem z 6 V 1625 r. Zygmunt III Waza uposażył biskupstwo smoleńskie, które zgodnie z życzeniem króla miało objąć swymi granicami całość ziem nowo zdobytych⁴. Fundację tę potwierdził Władysław IV dnia 28 IV 1635 r.⁵ Tak uposażona diecezja smoleńska do r. 1635 nie miała zatwierdzenia Stolicy Apostolskiej. Dopiero 28 VIII 1635 r. pap. Urban VIII za staraniem pierwszego nominata smoleńskiego, ks. P. Parczewskiego, rozpoczął proces kanoniczny mający na celu erekcję diecezji⁶, w wyniku którego 26 III 1636 dekretem *Inter multiplices muneris* zamianował pierwszego biskupa smoleńskiego, dokonując tym samym kanonicznej erekcji diecezji i wyniesienia kościoła pod wezw. Zwiastowania NMP w Smoleńsku do godności katedry biskupiej⁷.

Granice nowego biskupstwa określił Władysław IV w dekreście z 28 IV 1635 r., na mocy którego Siewierszczyzna i Smoleńszczyzna miały stanowić obszar diecezji, podczas gdy Czernichowszczyzna i pow. nowogródzki miały być przyłączone do diecezji kijowskiej⁸. Zarządzenie to potwierdziła również konstytucja sejmu z r. 1638, która m. in. postanawiała, że „osobliwie biskupstwo smoleńskie, do najprzewielebniejszego arcybiskupa gnieźnińskiego jako metropolity należące, fundował — — [Zygmunt III], które to biskupstwo smoleńskie — kijowskiego i czernichowskiego województwa i pow. nowogródzkiego kościołów i obywatelów ad suam dioecesim pociągać nie ma, jako należących do biskupstwa kijowskiego”⁹. Granice wschodnie biskupstwa ustaliły się dopiero w r. 1648 i pokrywały się z granicą państwową, zaś na południu przebiegały polityczną granicą między Koroną a Litwą¹⁰.

W r. 1643 warszawski synod prowincjalny Macieja Łubieńskiego zobowiązał biskupa wileńskiego do przeprowadzenia rozgraniczenia z diecezją smoleńską, którego miał dokonać z polecenia synodu bp żmudzki Jerzy Tyszkiewicz w asyście kanoników wileńskich i smoleńskich¹¹. Za-

¹ Ł. J a n c z a k, *Smoleńskie biskupstwo*, [W:] *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XXVI, s. 32.

² T. D ł u g o s z, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów 1937, s. 13 n.

³ BAV *Proc. consist.*, vol. 35 *Processus foundationis seu erectionis oppidi Smoleńsk in episcopatum 1635*, k. 316’.

⁴ BAV *Proc. Datariae*, vol. 14 *Ecclesiae Smolescensis erectio*, k. 467—471; *Proc. consist.*, vol. 35 *Processus foundationis*, k. 318—323; por. T. D ł u g o s z, op. cit., s. 24.

⁵ BAV *Proc. Datariae*, vol. 14, k. 462—466; *Proc. consist.*, vol. 35 k. 323’—329; por. T. D ł u g o s z, op. cit., s. 24.

⁶ BAV *Proc. Datariae*, vol. 14, k. 460—521; *Proc. consist.*, vol. 35, 323’—329.

BAV *Proc. Datariae*, k. 471—473; *Proc. consist.*, vol. 35, k. 329—331.

⁸ BAV *Proc. consist.*, vol. 35, k. 325.

⁹ *Volumina legum*, t. III, s. 451.

¹⁰ T. D ł u g o s z, op. cit., s. 50.

¹¹ *Acta et constitutiones synodi provincialis a. D. 1643: [...] Varsaviae inchoatae*, cap. *Limites inter Vilnensem et Smolescensem Dioecesim designandi*.

rzządzenie to było następstwem starań bpa P. Parczewskiego, który prosił Stolicę Apostolską o rozszerzenie swej diecezji na zachód kosztem niektórych parafii wschodnich diecezji wileńskiej i łuckiej. Do takiego jednakże podziału nie doszło na skutek sprzeciwu ze strony ordynariuszów Wilna i Łucka¹².

Po traktacie andruszowskim (1667) diecezja smoleńska została zacieśniona tylko do 3 parafii i 1 filii, znajdujących się w politycznych granicach Polski¹³; biskup smoleński rezydował w Warszawie. Po pierwszym rozbiórce Polski (1772) reszta terytorium diecezji została przyłączona do cesarstwa rosyjskiego. W związku z erekcją archidiecezji mohylewskiej pap. Pius VI bullą *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783 r. wcielił całą diecezję w obręb nowo kreowanego arcybiskupstwa¹⁴. Wprawdzie konstytucja sejmu czteroletniego z 11 VI 1790 planowała utworzyć diecezję smoleńską w granicach Rzeczypospolitej z części diecezji wileńskiej¹⁵, ale wypadki polityczne (drugi i trzeci rozbiór Polski) stanęły na przeszkodzie jej realizacji.

Zgodnie z dokumentem fundacyjnym Zygmunta .III Wazy (1625) i Władysława IV (1635) kapituła katedralna obejmowała 6 prałatur i 12 kanonii gremialnych¹⁶. W r. 1772 diecezja liczyła 4 parafie i 7 tys. wiernych obrządku łacińskiego¹⁷.

12. DIECEZJA WILEŃSKA

Współcześnie z usiłowaniami chrystianizacji Jaćwieży podjęto akcję misyjną na Litwie. Jeszcze 15 VII 1251 pap. Innocenty IV bullą *Ad hec semper* polecił bpowi chełmińskiemu Henrykowi mianować i konsekrować biskupa dla Litwy¹. Pierwszym biskupem litewskim został dominikanin Wit, działający w środowisku misyjnym św. Jacka. Konsekrował go w r. 1253 abp gnieźnieński Pełka². Konsekracja ta świadczy o planach episkopatu polskiego wciągnięcia organizacji Kościoła na Litwie w związku metropolitalne z Polską. Wpływy te nie trwały jednak długo. Biskup Wit, nie objawszy faktycznie nigdy swej diecezji litewskiej, 1 III 1255 zrezygnował z biskupstwa litewskiego³.

Równocześnie w przeciwstawieniu wpływom polskim zaczęły na Litwie działać wpływy krzyżackie. Kiedy zaś wielki książę Litwy Mendog, wyniesiony później do godności królewskiej, zdecydował się przyjąć chrześcijaństwo z rąk niemieckich i zwrócił się do pap. Innocentego IV z prośbą o przysłanie kapłanów, wówczas papież bullą *Insinuavit nobis pridem* z 22 VIII 1253 r. zlecił abpowi inflanckiemu Albertowi erekcję biskupstwa na Litwie oraz konsekrację pierwszego bpa litewskiego,

¹² T. Długosz, op. cit., s. 51.

¹³ Ibid., s. 51.

¹⁴ *Bull. Rom. Cont.*, t. VII, s. 122—124.

¹⁵ *Volumina legum*, t. IX, s. 175 (nr 151).

¹⁶ J. Janczak, op. cit., s. 34.

¹⁷ T. Długosz, op. cit., s. 75.

¹ VMPL I nr 105 s. 50; por. W. Abraham, *Początki organizacji*, s. 152.

² MPH II s. 572 (*Kronika Wielkopolska*); III s. 22 (*Rocznik Wielkopolski*).

³ W. Abraham, op. cit., s. 153 n.

Chrystiana⁴. Po przyjęciu chrztu św. przez Mendoga nowo założone biskupstwo zostało uposażone 12 III 1254 r.⁵ i terytorialnie objęło wszystkie ziemie wchodzące w skład państwa litewskiego. Powstała w ten sposób diecezja litewska została podporządkowana przez abpa Alberta metropolii inflanckiej. Jednakże na osobistą prośbę Mendoga pap. Innocenty IV bullą *Inclinati serenitatis tuae* z 3 IX 1254 r. wyjął biskupstwo litewskie spod jurysdykcji metropolity inflanckiego i poddał je bezpośrednio Stolicy Apostolskiej⁶. Ale i wpływy niemieckie i gruntowane na nich chrześcijaństwo nie trwały długo. Ze śmiercią Mendoga (†1263) Litwa wróciła do pogaństwa, a bp Chrystian opuścił kraj i udał się do Niemiec, gdzie zmarł przed 1271 r. Wprawdzie Krzyżacy postarali się o konsekrację jego następcy, Jana, ale był on tylko biskupem tytularnym i nigdy na Litwie nie przebywał⁷.

Chrzest i małżeństwo Władysława Jagiełły z Jadwigą w r. 1386 otwierają nowy rozdział w dziejach katolickiej Litwy. 17 II 1387 król Władysław uposażył biskupstwo w Wilnie i kościół św. Stanisława, „przy którym postanowił założyć stolicę biskupią, jeśli tylko w tym względzie papież wyrazi swoją zgodę”⁸. Zgodnie też z prośbą królewską pap. Urban VI bullą *Romanorum Pontifex* z 12 III 1388 zlecił bpowi poznańskiemu Dobrogostowi erekcję diecezji i kościoła katedralnego w Wilnie oraz mianował pierwszego biskupa wileńskiego w osobie Andrzeja, bpa Seretu⁹, co jeszcze w tym samym roku zostało wykonane. Tak ukonstytuowana diecezja objęła swymi granicami całe Wielkie Księstwo Litewskie z wyjątkiem ziem ukraińskich, należących do diecezji łuckiej, kijowskiej i kamienieckiej. 2 IV 1398 r. pap. Bonifacy IX bullą *Ad hoc nos Deus* wziął biskupstwo w specjalną opiekę i ustanowił dlań konserwatorów w osobie bpa Jakuba z Płocka, Mikołaja z Poznania i opata Stefana z Łysej Góry¹⁰.

28 X 1417 wielki książę litewski Witold uposażył diecezję żmudzka, erygowaną przez abpa lwowskiego Jana Rzeszowskiego i Piotra Jastrzębca, bpa wileńskiego, na zlecenie soboru powszechnego w Konstancji¹¹. Na skutek tej decyzji wyłączono z diecezji wileńskiej całą diecezję żmudzka, obejmującą granicami Litwę centralną. Dokładne rozgraniczenie między obydwoma diecezjami przeprowadzono dopiero w XVIII w.¹² Odtąd obszar diecezji wileńskiej sięgał do Niemna, Narwi, Bugu i Polesia na południu i aż po Dźwinę na północy. Na zachodzie, na pograniczu z diecezją płocką, diecezja objęła dawne ziemie jaćwieskie i północną część Podlasia po Narew z Rajgrodem, Goniądzem, Krzyszynem, ale bez

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Litwy*, wyd. E. Raczyński, Wrocław 1845, nr 1, s. 4; por. W. Abraham, *Powstanie organizacji*, s. 153.

⁵ *Kodeks dypl. Litwy*, nr 2, s. 4—5; por. W. Abraham, op. cit., s. 154.

⁶ *Kodeks dypl. Litwy*, nr 5, s. 8—9; VMPL I nr 120, 121 s. 58.

⁷ W. Abraham, op. cit., s. 154 n.

⁸ KDKW (*Kodeks dyplomatyczny katedry wileńskiej*, wyd. J. Fijałek, Wł. Semkiewicz, Kraków 1932), I, z. 1 (1378—1468), nr 1, s. 1—9; por. J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki na Litwie*, [W:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 64.

⁹ KDKW I nr 10 s. 20 n.

¹⁰ KDKW I nr 32 s. 53—54.

¹¹ *Codex epistolaris Vitoldi*, ed. A. Prochaska, Kraków 1882, nr 743 s. 393, nr 394 (28 X 1417); KDKW I nr 68 s. 99 n.; nr 70 s. 101 n.; nr 71 s. 103.

¹² M. Wołoncewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 1.

Tykocina — Suraza (diec. łucka)¹³. Na południu na pograniczu z diecezją łucką granica biskupstwa biegła od rejonu źródeł Narwi w kierunku południowo-wschodnim zostawiając Kobryń, Pruzany, Berezę, Janów i Pińsk po stronie Łucka, ale Łahiszyn i Dawidgródek po stronie Wilna¹⁴. W rejonie Dawidgródka granice przekraczały bieg rzeki Prypeci w kierunku południowym, a następnie biegły korytem rzeki i obejmowały Petrykow i Mozyr (od 1569 r.), podczas gdy Jurewicze należały do diecezji kijowskiej¹⁵. Na pograniczu z diecezją kijowską granicznymi parafiami po stronie Wilna były Rzeczyca i Homel¹⁶. Wschodnie granice diecezji pokrywały się z politycznymi granicami Rzeczypospolitej i zmieniały się zawsze, ilekroć te pierwsze ulegały zmianom. Dopiero z chwilą erekcji diecezji smoleńskiej (1636) wschodnie granice diecezji zaczęły się stabilizować.

Do diecezji w XVIII w. należały ziemie: Mścisławska, Witebska i Połocka. Do diecezji wileńskiej na pograniczu z biskupstwem smoleńskim należały parafie: Mścisław, Klimowicze, Bielica, Witebsk i Połock¹⁷. W rejonie Krasławia diecezja jeszcze w XVI w. nie sięgała Dźwiny, kilka bowiem parafii na południe od tej rzeki należało do archidiecezji ryskiej¹⁸. Dopiero po upadku arcybiskupstwa ryskiego i protestantyzacji kraju granice biskupstwa przekroczyły Dźwinę, ale już w rejonie Drui (Wilno) biegły w kierunku zachodnim tą rzeką¹⁹. Na pograniczu z diecezją żmudzka ekspansja Wilna kosztem Żmudzi miała miejsce już pod koniec XVI w. Tak 25 V 1585 r. pap. Sykstus listem apostolskim *Studium tuum Vilnensis ecclesiae* na prośbę Stefana Batorego przyłączył do diecezji wileńskiej parafię Poswoł z diecezji żmudzkiej²⁰. Z czasem obszar na zachód od rzek Niewiaży i Muszy został przyłączony z diecezji żmudzkiej do wileńskiej²¹.

Zmiany w terytorialnym stanie posiadania diecezji nastąpiły dopiero w rezultacie pierwszego rozbioru Polski. W r. 1773 odłączono do „diecezji białoruskiej” dekanaty witebski i orszański oraz parafie leżące na prawym brzegu Dźwiny z dekanatu połockiego o łącznej ilości 45 parafii i 50 181 wiernych oraz 53 klasztory męskie²². Drogą sukcesji wszystkie te parafie przeszły do nowo utworzonej archidiecezji mohylewskiej w r. 1783 i dopiero tym razem usankcjonował to pap. Pius VI bullą *Onerosa pasto-*

¹³ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, [W:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. II, Lwów 1936, s. 450 n. zalicza Tykocin do diec. wileńskiej.

¹⁴ T. Długosz, *Sieć parafialna diec. łuckiej w 1726 roku*, „*Studia theologica Varsaviensia*”, 1 (1963), z. 1, s. 201 nn.; W. Semkowicz, op. cit., s. 450 n. zalicza Janów do diecezji wileńskiej. Podobne informacje przekazały *Decreta, sanctiones et universa acta synodi dioecesanæ* — — C. C. Brzostowski ep. Vil. — — 1727 — — Vilnae 1727, s. 150.

¹⁵ *Decreta, sanctiones*, s. 155; *Statuta synodalia dioecesis orthodoxae Kijovien-sis* — — R. D. J. A. Załuski ep. Kij. et Czernichov. — — Culmae 1764, s. 526; por. W. Semkowicz, op. cit., s. 450 n.

¹⁶ *Ibid.*, s. 155.

¹⁷ *Ibid.*, s. 149, 172.

¹⁸ H. Weczerka, *Die kirchliche Gliederung*, Bl. 13

¹⁹ W. Semkowicz, op. cit., s. 450 n.; *Decreta, sanctiones*, s. 144.

²⁰ VMPL III nr 7 s. 3.

²¹ W. Semkowicz, op. cit., s. 452.

²² M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II. (1772—1784)*, Warszawa 1910, s. 199 n., 204.

ralis officii cura z 15 IV 1783 r.²³ Dalsze zmiany zaplanował sejm czteroletni. Konstytucją z 11 IV 1790 r. postanowiono, aby „Diecezję wileńską w czasie, jak wakować będzie, podzielić na trzy, to jest: na wileńską, inflancką i smoleńską, stosownie do położenia miejsc przyległych prowincjalnie, aby podzieloną była, mieć chcemy”²⁴. Plany te ze względu na rozbiory Polski (2 i 3) nie zostały nigdy zrealizowane.

W okresie przed pierwszym rozbiorem Polski (1762) kapituła katedralna obejmowała 6 prałatur i 12 kanonii katedralnych²⁵. W r. 1651 diecezja obejmowała 26 dekanatów, 354 parafie (52 opuszczone), 4 prepozytury, 81 klasztorów męskich, 12 żeńskich²⁶. Synod diecezjalny bpa A. Sapięhy z r. 1669 wymienia na terenie diecezji 26 dekanatów, 410 parafii, 146 klasztorów męskich i żeńskich²⁷. Synod bpa M. Zienkowicza z r. 1744 wymienia 26 dekanatów, 501 kościołów parafialnych i filialnych (nadto 22 kościoły nieparafialne)²⁸. W okresie przedrozbiorowym diecezja dzieliła się na trzy sufragany: wileński, trocki i białoruski.

13. DIECEZJA (KRUSZWICKA) WŁOCŁAWSKA

Do najbardziej zawitych i ustawicznie wracających na szpalty naukowych czasopism należy zagadnienie diecezji kruszwickiej—włocławskiej. Opinie te są niejednokrotnie zupełnie sprzeczne ze sobą, często modyfikowane lub „odgrzewane” na nowo. U źródeł tej różnorodności, podobnie jak w stosunku do niektórych (Płock, Lubusz) diecezji, leży sprawa pierwszorzędnej wagi — brak należytej podstawy źródłowej. Ani jedna z tych diecezji nie posiada zachowanego dokumentu fundacyjnego czy erekcyjnego. Informacje zaś podawane przez literaturę rocznikarską, dyplomatyczną czy narracyjną są tak różnorodne i zawikłane, jak i hipotezy badaczy.

Wszystkie dotychczasowe prace od końca XIX w. aż do dzisiejszego dnia operują właściwie tą samą podstawą źródłową z zakresu źródeł pisanych, a różnice opinii mają swe źródło w interpretacji przekazów źródłowych. Dopiero ostatnio na większą skalę doszły źródła archeologiczne, ale te, poza Gumowskim i częściowo Górskim, w stosunku do diecezji kruszwickiej jak dotąd były mało wykorzystane przez badaczy.

Całość zagadnień związanych z diecezją kruszwicką successive włocławską przedstawię w następującej kolejności:

- 1° Diecezja kruszwicka i jej początki;
- 2° Translacja stolicy diecezji z Włocławka do Kruszwicy;
- 3° Najnowsze opinie o istnieniu dwóch diecezji kujawskich.

²³ *Akty i gramoty*, s. 6—12.

²⁴ *Volumina legum*, t. IX, nr 151, s. 175.

²⁵ *BAV Proc. consist.*, vol. 150 *Processus R. D. Ignatii Jacobi Massalski praepositi ecclesiae cath. Vilmensis, promovendi ad ecclesiam cath. Vilmensem, nec non super statu eiusdem Ecclesiae* 1762, k. 600'.

²⁶ L. Boratyński, op. cit., s. 9, 14.

²⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 467—475.

²⁸ *Synodus dioecesis Vilmensis ab Michaele Zienkowicz eppe Vilmensi a. 1744 celebrata*, Wilno 1744, s. 37 nn.; por. J. Kurczewski, op. cit., s. 178—181.

Ad 1° Hipotezy odnoszące się do początków diecezji kruszwickiej successive włocławskiej, podobnie jak i pozostałych diecezji, można ująć w trzy grupy:

a) Pogląd pierwszy, sformułowany niegdyś przez Jana Długosza, odnosi początki diecezji kruszwickiej do czasów Mieszka I i przyjęcia chrześcijaństwa w Polsce (966). Za Długoszem powtarzali jego informacje wszyscy przedrozbiorowi pisarze, jak bp M. Kromer, bp St. Łubiński, ks. S. Domalewicz i jezuita F. Rzepnicki oraz bezkrytyczni autorzy XIX w., m. in. ks. S. K. Mętlewicz, Z. Komarnicki i J. Bartoszewicz¹.

b) Przeciwną i zupełnie sprzeczną opinię głoszą Z. Chodyński, W. Kętrzyński i F. Papee². Odrzucają oni istnienie diecezji kruszwickiej, wzmianki źródłowe o niej uważają za nie wystarczające i przyjmują, że Kujawy otrzymały swoją diecezję najwcześniej za Bolesława Śmiałego (najpóźniej za Krzywoustego), której pierwszą stolicą był Włocławek.

c) Wreszcie opinia trzecia w oparciu o *Kronikę Wielkopolską*³ przypisuje fundację biskupstwa kruszwickiego następcy Chrobrego, królowi Mieszkowi II przed r. 1034. Z bardziej znanych i nowszych badaczy taką opinię wypowiedzieli m. in. ks. M. Buliński⁴, St. Smolka, T. Wojciechowski, W. Abraham, St. Łaguna, J. Fijałek, K. Maleczyński, Z. Wojciechowski, G. Labuda, T. Silnicki⁵ i K. Völker⁶, a nade wszystko w specjalnym studium M. Gumowski⁷, który w oparciu o dane z zakresu numizmatyki przyjmuje początki diecezji kruszwickiej ok. 1015 r., przy czym miał ją założyć Mieszko II za zgodą Bolesława Chrobrego. Za tą opinią opowiedział się ostatnio St. Librowski, J. Tazbirowa i Ignacy Subera⁸.

W okresie przedwojennym i powojennym badacze nawiązując do hipotezy A. Małeckiego, St. Kujota⁹ wypowiedzieli się, że biskupstwo kruszwickie jest kontynuacją diecezji kołobrzesckiej, upadłej po śmierci pierwszego jej biskupa, Reinberna. Tak zagadnienie ustawił H. F. Schmid w podstawowym dziele dla dziejów organizacji parafialnej m. in. na ziemiach polskich¹⁰, a w powojennym okresie Karol Górski i St. Librowski¹¹.

¹ Bibliografię zob. St. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, s. 15 i przyp. 15.

² Ibid., s. 15, przyp. 16—18.

³ MPH II s. 482 „[...] Kujaviensem vero filius ejus post eum Myesko nomine, quae Vladislaviensis nuncupatur, fundavit”. (a nie III s. 482 jak St. Librowski, op. cit., s. 17, przyp. 25).

⁴ M. Buliński, op. cit., t. I, s. 238.

⁵ Por. St. Librowski, op. cit., s. 17, przyp. 27.

⁶ K. Völker, op. cit., s. 42.

⁷ M. Gumowski, *Biskupstwo kruszwickie w XI w.*, Poznań 1921, s. 16 n.

⁸ St. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, Warszawa 1949, s. 4 nn.; tenże, *Wizytacje*, s. 19; J. Tazbirowa, *Początki biskupstwa na Kujawach*, „Przegląd Historyczny”, 53 (1962), z. 3, s. 234; I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961) 863.

⁹ A. Małecki, *Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce*, „Przewodnik Nauk. i Lit.”, 3 (1875) 308; St. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, cz. 1, Toruń 1903, s. 15 n.

¹⁰ H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 183 nn.

¹¹ K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, [W:] *Studia wczesnośredniowieczne*, t. II, Warszawa—Wrocław 1953, s. 50 n.; St. Librowski, op. cit., s. 19.

Ad 2° Długi katalog autorów, przyjmujących istnienie diecezji kruszwickiej, zastanawia się nad przyczynami i czasem translacji stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka. I znów w tej dziedzinie wysunięto szereg kontrowersyjnych opinii, a to z tego względu, że i ten odcinek dziejów diecezji kruszwicko—włocławskiej posiada tylko fragmentaryczną podstawę źródłową. Stwierdzał to już Długosz, gdy we wstępie do *Katalogu biskupów włocławskich* napisał: „W jakim zaś czasie lub roku, za którego z książąt lub biskupów włocławskich nastąpiło przeniesienie stolicy biskupiej, nic nie wiadomo. Nie zachowały się żadne zapiski źródłowe ani też żadna tradycja, sięgająca naszych czasów”¹². Była to jedna z pierwszych opinii przedstawiona przez badacza, ale nie ostatnia. Z biegiem czasu narosło ich wiele. Opinie te można ująć znów w trzy grupy:

a) Pierwsza z nich opowiada, że rozwijająca się za Mieszka II diecezja kruszwicka nie ucierpiała nic nawet w czasie reakcji pogańskiej, a końcowy jej epilog miał miejsce pod koniec panowania Władysława Hermana i jego drugiej żony, Judyty, w czasie bratobójczej walki między Sieciechem, rządcą Hermana, a synami książęcymi, Zbigniewem i Bolesławem Krzywoustym. Wówczas to Kruszwica została zniszczona, a jej bp — Jan Chrzyciel — zabity, dobra biskupstwa przez Sieciecha skonfiskowane i wreszcie ok. 1096 r. stolica biskupia przeniesiona do Włocławka jako wyraz zemsty Sieciecha nad opornym miastem. Taką mniej więcej opinię głoszą ks. St. Librowski, częściowo J. Tazbirowa i W. Kętrzyński¹³; ten ostatni w sensie założenia biskupstwa we Włocławku.

b) Opinia druga przyjmuje, że translacja stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka nastąpiła za Bolesława Krzywoustego w związku z legacją kard. Idziego w latach 1123—1125. Wówczas to w ramach porządkowania spraw organizacyjnych Kościoła polskiego diecezja kujawska otrzymała stałe granice i nową stolicę we Włocławku. Taki pogląd wypowiedział przede wszystkim W. Abraham, za nim St. Łaguna, H. F. Schmid, T. Silnicki, Völker i St. Librowski, a nieco wcześniej jeszcze J. Fijałek¹⁴.

c) Wreszcie opinia trzecia, reprezentowana przez historyków przedrozbiorowych (Długosz, Damalewicz i Z. Komarnicki), ostatnio zaś w nieco zmienionej wersji wznowiona przez J. Tazbirową, broni tradycji przeniesienia katedry biskupiej na Kujawach z pierwotnej siedziby do Włocławka w czasach bpa Arnolda w połowie XII w., który w przekazach źródłowych nazwany jest jeszcze bpem kruszwickim¹⁵.

Ad 3° Pierwszy raz tego rodzaju sugestię wysunął jeszcze pod koniec ubiegłego wieku W. Abraham. W oparciu o przekaz słynnej bulli

¹² J. Długosz, *Catalogus episcoporum Wladislaviensium*, [W:] *Opera omnia*, t. I., Cracoviae 1887, s. 516.

¹³ St. Librowski, *Kapituła katedralna*, s. 6; tenże, *Wizytacje*, s. 50; J. Tazbirowa, op. cit., s. 235 (w sensie zburzenia katedry i osierocenia biskupstwa); W. Kętrzyński, *O założeniu*, s. 844.

¹⁴ W. Abraham, *Organizacja*, s. 149; St. Łaguna, *Pierwsze wieki*, s. 564; H. F. Schmid, op. cit., s. 188; T. Silnicki, *Początki organizacji*, s. 357; K. Völker, op. cit., s. 42; St. Librowski, *Wizytacje*, s. 21; J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów włocławskich*, „Przewodnik Nauk. i Lit.”, 22 (1894) 844.

¹⁵ J. Tazbirowa, op. cit., s. 241 n.

Innocentego II z 1133 r., wymieniającej „obok biskupstwa włocławskiego jako osobne — — kruszwickie” Autor rozumuje, że możemy przyjąć fakt, że w r. 1133 musiało istnieć pojęcie pewnej samoistności czy odrębności diecezji kruszwickiej od włocławskiej, skoro je tak wyraźnie od siebie odróżniono” [...]. Tłumaczyć ów fakt można jedynie w ten sposób, że albo jeszcze przed r. 1133 nastąpiło przeniesienie katedry z Kruszwicy do Włocławka, albo że pierwotnie ustanowiono dwie diecezje, jedną dla Kujaw z misją chrystianizacji Pomorza, drugą dla nawracania Prusaków, lecz gdy praca Ottona na Pomorzu tak plon wydała, że można było myśleć o założeniu osobnego biskupstwa pomorskiego, [biskupstwa kujawskie] złączono w jedno”¹⁶. Do tych myśli wrócił autor we wstępie *Statutów kapituły kruszwickiej*¹⁷. Podjęła je również ostatnio J. Tazbirowa. Według interpretacji źródeł Abrahama i Tazbirowej w r. 1133 na terenie Magdeburga Włocławek i Kruszwica były uważane za odrębne biskupstwa. W r. 1124 kard. Idzi wyznaczył granice dla diecezji włocławskiej, zaś biskupi włocławscy w XIII w. nazywają się również „biskupami kruszwickimi”, a kapituła kruszwicka bierze udział na równi z kapitułą włocławską w radzie biskupa włocławskiego. Biskupstwo zatem włocławskie, obok istniejącego kruszwickiego, zostało utworzone dopiero w 1123—1124 (chrystianizacja Pomorza i neutralizacja ośrodka kruszwickiego). Dopiero w połowie XIII w. za bpa Arnolda nastąpiło połączenie obydwu biskupstw pod rządami Włocławka¹⁸. Opinia ta jednakże została ostatnio odrzucona przez St. Librowskiego¹⁹.

Nie znamy bliżej granic XI-wiecznej diecezji. Prawdopodobnie część Kujaw wraz z Włocławkiem należała do diecezji płockiej, na co zdaje się wskazywać dokument opactwa w Mogilnie, pochodzący rzekomo z r. 1065²⁰. Jeżeli przyjmiemy, że diecezja włocławska jest kontynuacją diecezji kołobrzeskiej, to należy również przyjąć, że w skład jej w XI w. wchodziło również Pomorze Gdańskie; to drugie zdanie głosi m. in. St. Chodyński²¹ i St. Librowski²².

Granice natomiast XII-wiecznego biskupstwa ze stolicą we Włocławku znamy dość dokładnie na podstawie bulli protekcyjnej pap. Eugeniusza III *Quoties illud a nobis petitur* z 5 IV 1148²³, która „potwierdza takie granice biskupstwa, jakie zostały ustalone przez kard. Idziego, legata apostolskiego [1123—1125], i księcia Bolesława [Krzywoustego] bez jakiegokolwiek umniejszenia” Już wówczas oprócz Kujaw diecezja obejmowała Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem i Lęborkiem oraz rejon Bytowa; granice wschodnie diecezji opierały się głównie o koryto Wisły, podczas gdy zachodnie biegły rzeką Łebą i Brachą²⁴.

¹⁶ W. Abraham, *Organizacja*, s. 150.

¹⁷ Tenże, *Statuty kapituły w Kruszwicy*, przygotował do druku J. Sawicki, „Polonia sacra”, 8 (1956) 251 nn.

¹⁸ J. Tazbirowa, op. cit., s. 236 nn.

¹⁹ St. Librowski, *Wizytacje*, s. 23—25.

²⁰ KDWP I nr 3 s. 3.

²¹ S. Chodyński, op. cit., s. 57; tenże, *Pomorze, Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XX, s. 407.

²² St. Librowski, *Wizytacje*, s. 22 n.

²³ MPH II s. 13—14.

²⁴ S. Chodyński, *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, Warszawa 1890, s. VIII; por. tamże, *Mapa diecezji włocławskiej*; E. Bahr, *Die Ver-*

Zmiany w granicach diecezji, jakie miały miejsce na przestrzeni XIII do XIV w., były spowodowane najczęściej przyczynami politycznymi. Pierwsze przekazy źródłowe dotyczące sporów o granice diecezji notują źródła na pograniczu z diecezją sambijską. W r. 1253 bp wrocławski Michał oskarżył bpa sambijskiego Tetdwarda przed legatem Stolicy Apostolskiej kard. Hugonem, że „z diecezji jego oderwał kawał ziemi” Spór dotyczył kilku parafii we wschodniej części Mierzei Wiślanej, związanej geograficznie z Pomorzem Gdańskim. Na zlecenie legata Hugona sprawę miał rozpatrzyć dominikanin Gerward²⁵. Udokumentowanego epilogu sprawy nie znamy. Wiadomo tylko, że diecezja straciła sporne parafie.

Po utracie Pomezanii na rzecz Krzyżaków książęta pomorscy, Świętopełk II i Sambor II, utracili nadto w latach 1251—1253 obszar Żuław Wielkich, leżących w widłach Leniwki i Nogatu, z głównym ośrodkiem w Zantyrze. Celem zabezpieczenia nabytków politycznych Krzyżacy poddali je jurysdykcji kościelnej biskupa pomezańskiego. To się stało powodem, że w r. 1264 biskup i kapituła wrocławska oskarżyli biskupa pomezańskiego przed legatem papieskim Anzelmem, bpem warmińskim, o oderwanie Żuław od diecezji; wyrok z nakazu legata miał wydać prepozyt i archidiacon płocki²⁶. Tymczasem wyrok nie jest znany, wiadomo natomiast, że 29 XII 1269 r. legat papieski Anzelm wydał wyrok od siebie, mocą którego Żuławy zostały poddane jurysdykcji biskupa pomezańskiego²⁷. Nie był to jednakże koniec agresywnych poczynań pomezańskiego sąsiada. W połowie XIV w. bp pomezański Arnold (1347—1360) rozciągnął swą jurysdykcję nad dalszymi 7 parafiami na Żuławach, a w r. 1513 ze szkodą dla diecezji wrocławskiej opanował nadto parafie leżące nad ujściem Nogatu²⁸.

Do sporów granicznych doszło również na odcinku sąsiedztwa z diecezją kamieńską. 29 VIII 1335 r. pap. Benedykt XII na prośbę bpa wrocławskiego Macieja listem apostolskim *Commissi nobis ex alto* polecił oficjałowi poznańskiemu, aby „przywrócił dwie parafie, Bytów i Tuchomie, z 36 wsiami biskupowi wrocławskiemu zagarnięte przez bpa kamieńskiego”²⁹. Prawdopodobnie ze względu na zaniedbanie sprawy tenże papież bullą *Commissi nobis* z 13 IX 1337 r. nakazał po raz wtóry zatarg rozpatrzyć archidiaconowi poznańskiemu³⁰. Udokumentowanego epilogu

waltungsgebiete Königlich-Preussen 1454—1772, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 74 (1938) 131, 135 (bez Bytowa); St. Librowski, *Zmagania o katolicyzm w Ziemi Bytowskiej i Lęborskiej*, „Nasza Przeszłość”, 8 (1958) 183 — stawia hipotezę, że dekanat lęborski pozyskał dla diecezji wrocławskiej bp Gerward w latach 1317—1319; o przynależności Bytowa, zob. St. Librowski, *Wizytacje*, s. 31; tenże, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2, *Wizytacje w latach 1123—1420* (Cyt. *Wizytacje II*), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, X (1965) 107.

²⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, ed. Perlbach, Gdańsk 1882, nr 138, s. 120; por. St. Librowski, *Wizytacje*, s. 31; tenże, *Wizytacje II*, s. 109.

²⁶ CDP II nr 88 s. 69; *Pommerellisches Urkundenbuch*, nr 203, s. 170.

²⁷ H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, Marienwereder 1884, s. 48; por. St. Librowski, *Wizytacje*, s. 31; tenże, *Wizytacje II*, s. 121.

²⁸ E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete*, s. 132.

²⁹ VMPL I nr 491 s. 366; por. St. Librowski, *Wizytacje*, s. 31; tenże, *Wizytacje II*, s. 149; W. Kostuś, *Władztwo Polski*, s. 18.

³⁰ VMPL I nr 524 s. 398 n.

sprawy nie znamy, ale faktyczny stan rzeczy wypadł na niekorzyść Włocławka. Bytowski bowiem od 1308 r. pozostawało pod władzą polityczną Krzyżaków, podporządkowali je tedy pod względem kościelnym diecezji kamińskiej, przy której pozostawało aż do jej upadku. Dopiero po protestantyzacji diecezji kamińskiej i powrocie do Polski Ziemi Bytowskiej (1637) biskupi włocławscy zakrzęcali się około przywrócenia tych terenów własnej diecezji. Zasłużył się tu przede wszystkim bp Maciej Łubieński zarówno przez przywrócenie, jak i rekatolicyzację Bytowskiego. Listem pasterskim z dnia 15 IV 1637 r. objął nad całym dekanatem bytowskim (6 parafii) władzę kościelną³¹. Sankcję kanoniczną tej akcji na prośbę bpa Łubieńskiego (23 V 1639) dał pap. Urban VIII w r. 1640³². W ten sposób polityczne granice Polski i Brandenburgii stanowiły równocześnie kościelne granice dekanatów: lęborskiego i bytowskiego.

Od połowy XIV do połowy XV w. źródła informują o usiłowaniach Krzyżaków, zmierzających do oderwania od diecezji całego archidjako-natu pomorskiego; w wypadku udanej akcji miał on być poddany jurysdykcji metropolity ryskiego jako osobna diecezja ze stolicą w Gdańsku lub Gniewie³³.

Okazją do tego wiekowego sporu było opanowanie w r. 1309 przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego i wcielenie go do swego państwa. Ze względu na trudną sytuację zewnętrzną i wewnętrzną Kazimierz Wielki po długich rokowaniach zawarł z Zakonem pokój w Kaliszu (1343), mocą którego odebrane przemocą Pomorze Gdańskie wraz z częścią Kujaw (Nieszawa, Orłowo, Murzynna) zostało oddane Krzyżakom w charakterze „wieczystej jałmużny”. Pod względem kościelnym ziemie te należały do archidjako-natu pomorskiego i częściowo włocławskiego (Kujawy) w diecezji włocławskiej oraz gnieźnieńskiego (od 1512 kamiński) w archidiecezji gnieźnieńskiej.

Wraz z opanowaniem Pomorza Zakon rozpoczął jeszcze w 1343 r. pierwsze kroki, mające na celu oderwanie obydwu terytoriów kościelnych i utworzenie z nich osobnej diecezji. Na szczęście plany te przekreśliła Stolica Apostolska ze względu na świętopietrze, którego m. in. odmawiał Zakon³⁴. Taki też stan trwał aż do klęski Zakonu na polach Grunwaldu (1410). Ze względu na to, że bp włocławski Jan Kropidło († 1421) zaangażował się czynnie po stronie Polski w batalii grunwaldzkiej oraz w celu wewnętrznego umocnienia przeżywającego kryzys państwa zakonnego, wielki mistrz Michał Kűchmeister zasekwestrował dochody biskupstwa włocławskiego, płynące licznie z pomorskiej jego części i wznowił starania

³¹ *Monumenta historica dioec. Wladislaviensis*, Włocławek 1887, t. VII, s. 83—86; E. Bahr, op. cit., s. 135; St. Librowski, *Zmagania*, s. 192; tenże, *Wizytacje*, s. 33; W. Kostuś, op. cit., s. 100 nn.; I. Subera, op. cit., s. 687.

³² *Monumenta historica dioec. Wladislaviensis*, t. VIII, s. 10.

³³ J. Długosz, *Catalogus episcoporum Wladislaviensium*, [W:] *Opera omnia*, t. I, s. 517—519; por. K. Bieszk, *Wielkiego mistrza Michała Kűchmeistera zabiegi z r. 1421 o uniezależnienie archidjako-natu pomorskiego od diecezji włocławskiej*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 7 (1926—1927) 291—296, 303—320; tenże, *Walka Zakonu krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidjako-natu pomorskiego*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 34 (1937) 13—21.

³⁴ K. Bieszk, *Walka Zakonu krzyżackiego*, s. 13—21; St. Librowski, *Wizytacje II*, s. 149.

w Rzymie u antypap. Jana XXIII, na szczęście bez rezultatów, zmierzające do oderwania Pomorza i części Kujaw od diecezji włocławskiej³⁵.

Od lat 20-tych XV w. Zakon powrócił znów do projektu podziału diecezji. Tym razem bezpośrednią przyczyną wznowienia starań była nominacja na biskupstwo włocławskie Jana Pelli (od 1421), wielkiego przeciwnika Zakonu. Zakon przedłożył pap. Marcinowi V potrójne rozwiązanie kwestii:

1° proponował przeniesienie stolicy z Włocławka na Pomorze do Gdańska, by przez to odsunąć biskupów włocławskich od wpływów polskich i tym samym poddać ich prawom patronackim Zakonu³⁶.

2° Bardziej korzystna dla Zakonu była propozycja odłączenia Pomorza od diecezji włocławskiej i utworzenia odrębnej diecezji ze stolicą w Gdańsku lub Gniewie³⁷.

3° Wreszcie, najmniej korzystny dla Zakonu, niemniej dla całości diecezji szkodliwy, był plan ustanowienia dla Pomorza wikariatu apostołskiego, rządzonego niezależnie od biskupów włocławskich³⁸.

Ale i tym razem, jak pisze Długosz, „dzięki specjalnej łasce Bożej, która jest mścicielką wszelkich krzywd i najsprawiedliwszą rządczynią, dzięki specjalnym względom pap. Marcina V, u którego zabiegał Zakon około podziału diecezji, a nadto wytrwała i czujna troska króla” odwróciła grożące niebezpieczeństwo³⁹. Ostatnie, mające najwięcej widoków powodzenia, zabiegi podjął Zakon u pap. Eugeniusza IV. Wznosił je w r. 1430 nowy wielki mistrz krzyżacki przez prokuratora Kaspra Stange von Wandofen, a poparł je wydatnie ces. Zygmunt. Ale i tym razem (po 1433) sprawa upadła⁴⁰. Nie wznowiono jej już więcej, ponieważ w kilka lat później (1454—1466) Pomorze wróciło do Polski.

W związku z ustawicznie odżywającą obawą o utratę Pomorza dla katolicyzmu prowincjalny synod piotrkowski z r. 1551 nakazał biskupom włocławskim, aby „tytułowali się nie biskupami kujawskimi, ale włocławskimi i pomorskimi, co miało znaczyć, że diecezja składa się z Kujaw i Pomorza, a to w tym celu, by snąć Pomorze z biegiem czasu nie oderwało się od diecezji włocławskiej”⁴¹.

Na pograniczu z diecezją plocką proces wyrównania granic diecezjalnych trwał od XIV do XVII w. 3 IX 1321 r. abp gnieźnieński Janisław i bp poznański Domarat na prośbę bpa włocławskiego (Gerwarda) wydali wyrok w sprawie zatargu biskupów: włocławskiego (Gerwarda) i plockiego (Floriana) o przynależność diecezjalną pogranicznych parafii, przysądzając pierwszemu parafie Szpetal, Bobrowniki w Ziemi Dobrzyńskiej i Przypust pod Nieszawą⁴². Wyrok zatwierdził 1 IX 1327 pap. Jan XXII bullą *Ea, quae iudicio vel concordia*⁴³. Do ponownej zgody między obydwoma

³⁵ Ibid., s. 21—28.

³⁶ J. Długosz, *Catalogus*, s. 518: „[...] ecclesiam praefatam Wladislaviensem a Regni corpore et a Gnesnensi ecclesiae metropoli sequestrare, aliam quoque ecclesiam cathedralem novam apud Gdansk vel Gnyew, quae ditioni eorum plenarie subesset, magnopere molliti fuissent”; zob. też s. 536; por. K. Bieszk, op. cit., s. 33.

³⁷ Ibid., s. 518; K. Bieszk, op. cit., s. 33 n.

³⁸ Ibid., s. 34.

³⁹ J. Długosz, op. cit., t. I, s. 518.

⁴⁰ K. Bieszk, op. cit., s. 41—52.

⁴¹ S. Chodyński, *Pomorze*, s. 408.

⁴² CDP II nr 240 s. 232; por. St. Librowski, *Wizytacje*, s. 32.

⁴³ VMP L I nr 386 s. 302—304.

ordynariuszami: Władysławem włocławskim i Pawłem płockim przy sporze o 11 granicznych wsi w rejonie Sokołowa i Białotarska doszło 16 IV 1444 r. i 9 IX 1445⁴⁴.

Ostateczne rozgraniczenie obydwu diecezji nastąpiło dopiero w pierwszej połowie XVII w. W r. 1633 bp włocławski Maciej Łubieński uzyskał 4 V 1633 od brata swego Stanisława, bpa płockiego, dobrowolną cesję 4 parafii w dobrach biskupstwa włocławskiego w rejonie Ciechocina i Złotoryi, leżące na prawym brzegu Wisły (m. in. Ciechocin, Dobrzejowice, Nowogród, Złotoryja)⁴⁵. W tym samym roku zwrócił się bp M. Łubieński do pap. Urbana VIII o sankcję kanoniczną tej zmiany. Kongregacja kardynałów tłumaczy Soboru Trydenckiego dnia 12 XI 1633 r. odpowiedziała biskupowi, że „o zatwierdzenie cesji 10 (sic!) parafii z diecezji płockiej należy się zwrócić do papieża za pośrednictwem datarii apostolskiej”⁴⁶. Tymczasem zanim pap. Urban VIII bullą *Ex injuncto nobis desuper* z 5 X 1639 r. zaaprobował przesunięcie granic diecezji⁴⁷, tenże biskup na synodzie diecezjalnym we Włocławku 16 V 1634 r. uformował z nabytych parafii nowy dekanat bobrownicki⁴⁸.

Również ze względów ekonomicznych i jurysdykcyjnych doszło w drugiej połowie XVIII w. do zamiany terytoriów z archidiecezją gnieźnieńską. 12 IV 1761 r. bp włocławski A. S. Dembowski zwrócił się do prymasa Władysława Łubieńskiego i gnieźnieńskiej kapituły metropolitalnej z propozycją zamiany pod względem przynależności kościelnej gospodarczego klucza wolborskiego, będącego miejscem rezydencji biskupów włocławskich, a należącym do Gniezna, w zamian za parafie m. in. w rejonie Bydgoszczy z diecezji włocławskiej. Po dłuższych trudnościach ugodę taką zawarto, którą następnie zatwierdził 3 VIII 1764 r. pap. Klemens XIII dekretem Kongregacji konsystorialnej *Cum R. P. D. Vladislaus Łubieński*, a nuncjusz apostolski w Warszawie dekretem *Quod eum pro parte* z 9 V 1765 r. ostatecznie wprowadził w życie⁴⁹. Zgodnie z tą zamianą diecezja włocławska zyskała od archidiecezji gnieźnieńskiej enklawę z 9 parafiami: Wolbórz z kolegiatą (5 prałatur i 5 kanonii gremialnych), 5 parafii inkorporowanych do uposażenia Kolegiaty (Czarnocin, Chorzęcin, Łaznów, Nagorzyce), a nadto parafie Łódź, Niesutków i Gałków oraz klasztor franciszkański w Smarzewicach, utraciła zaś na pograniczu z archidiecezją i w rejonie Bydgoszczy 12 parafii: Bydgoszcz, Gębice, Barcin, Skulsk, Brdów, Strzelów, Dąbrówkę z filią Artelewo, Ostrów, Ludzisko, Broniszewo, Wawrzynowo i Modzerowo wraz z 3 klasztorami męskimi i 1 żeńskim⁵⁰. Były to ostatnie zmiany terytorialne diecezji przed podziałem Polski.

⁴⁴ KDMaz. nr 192 s. 210.

⁴⁵ ADWłoc. nr 50 *Acta actorum Stan. Łubieński ep. Ploc. 1632—1636*, s. 1160—1162; por. I. Subera, op. cit., s. 687; St. Librowski, *Wizytacje*, s. 32.

⁴⁶ *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. VII, s. 80, 82.

⁴⁷ Tamże, t. VIII, s. 23—25; ADWłoc. 25(40a) 1631—1639 *Łub. Acta episcopatus R. D. Mathiae Łubieński ep. Vlad. et Pomer. 1631—1639*, s. 755—58, 900—902.

⁴⁸ *Statuta synodalia*, s. 213.

⁴⁹ *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia* [bmw.] 1918, s. 147—152; por. I. Subera, op. cit., s. 687 nn.; St. Librowski, *Wizytacje*, s. 33.

⁵⁰ S. Chodyński, *Zamiana kościołów w r. 1765*, „Kronika diecezji kujawsko-kaliskiej” 7(1913), nr 5, s. 148—150; J. Koceniak, *Antoni Sebastian Dembowski biskup włocławski i pomorski*, Warszawa 1953, s. 262—263.

Okolo 1420 r. diecezja dzieliła się na 3 archidiakonaty (włocławski, kruszwicki i pomorski) i 14 dekanatów⁵¹. W r. 1583—1599 diecezja obejmowała: 3 archidiakonaty, 16 dekanatów, 1 kolegiatę (Kruszwica), 292 parafie (30 kościołów parafialnych sprofanowanych), 3 opactwa, 11 klasztorów męskich, 4 żeńskie i 1 kolegium jezuickie⁵². Na synodzie diecezjalnym w r. 1620 diecezja liczyła: 3 archidiakonaty, 20 dekanatów, 1 kolegiatę, 272 parafie⁵³. W r. 1768 diecezja dzieliła się na 2 sufraganaty (włocławski i pomorski), 3 oficjalaty (pomorski, włocławski i świecki), 3 archidiakonaty, 22 dekanaty, 242 parafie, 2 kolegiaty (doszedł Wolborz), 3 opactwa, 22 klasztory męskie, 4 żeńskie oraz liczyła 160 988 katolików, 126 155 protestantów i 1535 żydów⁵⁴. W r. 1773 kapituła katedralna obejmowała 8 prałatur i 18 kanonii gremialnych⁵⁵.

14. DIECEZJA WROCŁAWSKA

Śląsk Zaodrzański przynajmniej do 80-tych lat X w. należał do diecezji praskiej i częściowo (na zachód od Bobru) do diecezji miśnieńskiej w metropolii mogunckiej i magdeburskiej (Miśnia), a następnie po włączeniu go do Państwa Polskiego wszedł w kręgi działalności biskupstwa poznańskiego¹. Niektórzy uczeni przyjmują, że biskupstwo we Wrocławiu istniało przed r. 1000 (od 980)², większość ich jednak jest zdania, że diecezja powstała dopiero w związku ze zjazdem gnieźnieńskim w r. 1000³.

Dokumentu erekcyjnego biskupstwa nie posiadamy, stąd nie dochował się opis pierwotnych granic diecezji. Można przypuszczać, że początkowo granice te były otwarte i stabilizowały się proporcjonalnie do wzrostu ludności i rozwoju organizacji kościelnej tych ziem. Najdawniejsze granice diecezji przekazała nam bulla protekcyjna dla biskupstwa pap. Hadriana IV *In eminenti Apostolicae Sedis* z 23 IV 1155 r.⁴ Według tego przekazu diecezja obejmowała 15 kasztelanii od Cieszyna aż po Milcz nad Baryczą, przy czym wymieniono grody na pograniczu z diecezją nitrzańską, ołomuniecką, praską, miśnieńską, gnieźnieńską i poznańską⁵. Póź-

⁵¹ *Monumenta historica dioec. Wladislaviensis*, t. I, s. 6.

⁵² L. Boratyński, op. cit., s. 8 n., 14; *Monumenta historica*, t. VI, s. 20—24.

⁵³ *Statuta synodalia*, s. 178—180.

⁵⁴ *Monumenta historica*, t. IX, s. 6; por. tamże, t. IX, s. 29; Z. Chodyński, *Statuta synodalia*, s. IX.

⁵⁵ BAV *Proces. consist.*, vol. 166 *Processus R. D. Josephi Rybiński* — 1773, k. 159'.

¹ T. Silnicki, *Dzieje*, s. 9—13; K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, [W:] *Historia Śląska*, T. I, cz. 1 do połowy XIV w., Wrocław 1960, s. 200.

² W. Kętrzyński, *Biskupstwa*, s. 613 n.; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin—Leipzig 1954⁸, Bd. III, s. 172; K. Buczek, *Pierwsze biskupstwa polskie*, „Kwartalnik Historyczny”, 52(1938) 207.

³ W. Abraham, *Organizacja*, s. 66 nn.; T. Silnicki, op. cit., s. 14 nn.; tenże, *Początki organizacji*, s. 351; K. Maleczyński, op. cit., s. 202; H. F. Schmid, op. cit., s. 176; E. Michael, *Die schlesische Kirche und ihr Patronat*, Görlitz 1926, s. 35 nn.; W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 7 nn.

⁴ KDWP I nr 586 s. 545; H. Heyne, *Dokumentirte Geschichte Bisthums und Hochstifts Breslau*, Wrocław 1860, Bd. I, s. 105.

⁵ E. Michael, op. cit., s. 36 n.; T. Silnicki, op. cit., s. 44 n.; W. Abraham, op. cit., s. 62.

niejsze spory graniczne w sąsiedztwie czesko-łużyckim uzasadniają w pełni takie ujęcie bulli.

Południowa granica diecezji od Cieszyna i Ostrawicy aż do rzeki Kwissy biegła polityczną granicą polsko-czeską, pozostawiając po stronie wrocławskiej parafie Baborów, Nyse, Bardo, Krzeszów. Na tym też odcinku doszło do sporu o jurysdykcję kościelną w kasztelanii goleszyckiej, przynależnej już w r. 1155 do Czech, między biskupami wrocławskim i ołomunieckim. Pap. Grzegorz IX listem apostolskim *Venerabilis frater noster* z 7 VI 1229 r. polecił rozstrzygnięcie sporu bpowi krakowskiemu Iwonowi Odrowążowi i prepozytowi od św. Michała z Krakowa⁶. Wyroku nie znamy, jednakże epilog sporu wypadł na niekorzyść Wrocławia. W r. 1262 granica kościelna diecezji wrocławskiej i ołomunieckiej jest wzmiankowana jako istniejąca na rzece Ostrawicy i wsiach Lipa i Bogumin⁷. Na odcinku pogranicza z diecezją praską należy odnotować, że Kotlina Kłodzka od początku należała do diecezji praskiej⁸.

Linia graniczna z diecezją miśnieńską biegła rzekami Kwisną i Bobrem aż do Krosna Odrzańskiego. Wprawdzie w r. 996 ces. Otton III wyznaczył granice biskupstwa miśnieńskiego na rzece Odrze od jej źródeł aż do połączenia się z Nysą Łużycką, ale był to raczej wyraz programu ekspansji aniżeli rzeczywistości. Do Odry diecezja miśnieńska nigdy nie doszła (z wyjątkiem Szydłowa przy ujściu Nysy), a stanęły temu na przeszkodzie zwycięstwa Chrobrego⁹. Jak wynika z dokumentu Wacława czeskiego z 7 V 1241 r., dopiero wówczas wyrównano sporną granicę obydwu diecezji, ale nie na całym odcinku; odtąd pokrywała się ona z polityczną granicą Polski i Łużyc¹⁰.

W sąsiedztwie z diecezją poznańską i archidiecezją gnieźnieńską granice diecezji trzymały się blisko Odry na odcinku od Krosna do Wilkowa, następnie biegły w kierunku południowo-wschodnim aż do źródeł Proсны, pozostawiając Krosno, Sulechów, Górę Śląską, Ostrzeszów, Kępno i Stare Krzepice w granicach diecezji wrocławskiej¹¹. Granica na tym odcinku ustawicznie się zmieniała i dopiero w XVII w. w rezultacie poważnej ekspansji Wrocławia nabrała stałości. Pierwotna granica obydwu diecezji biegła od Krosna Odrzańskiego rzeką Odrą, a następnie Baryczą ku wschodowi, pozostawiając Czestram po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej, a Milcz w granicach diecezji wrocławskiej¹². Na odcinku tym w ślad za ekspansją polityczną książąt śląskich diecezja powiększyła stan posiadania kosztem Poznania jeszcze przed 1376 r. o parafie Stare Krosno i Sulechów, zaś w XVI w. — Klenicę, Konotop, Lubięcín, Lubogoszcz, Sławę, Strońsko, Lipinki i Zalesie, podczas gdy jeszcze w XV w. doszły: Kon-

⁶ VMPL I nr 37 s. 17—18.

W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [W:] *Historia Śląska*, Kraków 1933, t. I, s. 43.

⁸ K. Maleczyński, op. cit., s. 202 n.

⁹ Z. Sułowski, *Najstarsza granica zachodnia Polski*, Poznań 1952, s. 43, 70.

¹⁰ W. Abraham, op. cit., s. 62, przyp. 1; Z. Sułowski, *Najstarsza granica*, s. 43.

¹¹ W. Schulte, op. cit., s. 284—288 (podaje błędnie Wschowa); por. J. Nowacki, *Diecezja poznańska — 1602*, Mapa IV.

¹² J. Nowacki, *Diecezja poznańska. Część wielkopolska. XI—XII wiek*, Mapa I (t. II *Dzieje archidiecezji poznańskiej*).

radowo, Drzewce, Kowalewo i Jędrzychowice¹³. W rejonie Wschowy w XV i XVI w. diecezja zyskała parafie: Kaczkowo, Borszyn i Jabłonnę¹⁴. Na przestrzeni od XIII do XVIII w. na tym odcinku diecezja straciła na rzecz Poznania tylko dwie parafie: Czerninę (1241) i Konradowo (ostatecznie przed 1748)¹⁵. Pas graniczny z diecezją krakowską biegł od Starych Krzepic na południe aż do Cieszyna i Wisły, przy czym do Krakowa należały dekanaty bytomski i pszczyński¹⁶. I na tym odcinku doszło do nieznacznych przesunięć granicznych na korzyść Wrocławia. Jeszcze w r. 1206 Woźniki należą do diecezji krakowskiej¹⁷, podczas gdy w r. 1310 należą już do diecezji wrocławskiej¹⁸, ale znów od 1326 aż do 1772 znajdowały się w granicach diecezji krakowskiej¹⁹.

Prawie wszystkie poważniejsze nabytki terytorialne w XVI i XVII w. są ściśle związane z pewnymi faktami politycznymi i reformacją kościelną w XVI w. Dzięki tym okolicznościom przyłączono z archidiecezji praskiej Frydland i kilka okolicznych parafii w rejonie Gór Wałbrzyskich, a nieco później, ale również w XVI w., z tejże archidiecezji dalsze parafie: Chełmsko Śląskie, Okrzeszyn, Uniemyśl i Kochanów — w rejonie Kamiennej Góry²⁰. W podobnych okolicznościach poddano jurysdykcji Wrocławia parafie: Prudnik, Lubrza, Dytmarów, Trzebina i Moszczanka z diecezji ołomunieckiej, które jeszcze w r. 1333 przeszły drogą zakupu do Księstwa Opolskiego, a w r. 1563 należały formalnie do diecezji ołomunieckiej. Dopiero rekatolicyzacja tych terenów w r. 1629 przez ces. Ferdynanda II przesądziła o wrocławskiej przynależności diecezjalnej tych parafii²¹.

W rezultacie całkowitej protestantyzacji biskupstwa miśnieńskiego zyskała diecezja z tegoż biskupstwa jeszcze w XVI w. rejon Mirska, przynależnego pod względem politycznym do Księstwa Jaworznickiego. W r. 1668 przyłączono do Księstwa Żagańskiego pod względem politycznym, a następnie do diecezji wrocławskiej pod względem kościelnym parafie: Przewóz, Podlaski, Grotów, Bogumiłów, Chrobrów, Witoszyn Dolny, Koinin Żagański, Gozdnicza oraz niezidentyfikowany Bleichdorff — wszystkie z diecezji miśnieńskiej²².

W latach 1628 — 1651 w związku z rekatolicyzacją Świebodzińskiego, przeprowadzoną pod patronatem cesarskim, włączono do diecezji cały ten teren pomimo protestów bpa poznańskiego²³; w r. 1670 był tu 1 archiprezbiterat oraz 26 parafii i filii²⁴.

W tym kontekście należy wspomnieć o istniejących w XVII w. tendencjach oderwania od diecezji krakowskiej dekanatów: Pszczyzny i Bytomia i przyłączenia ich do Wrocławia. Obydwa dekanaty leżały od XIV w. w politycznych granicach Czech, a pod względem kościelnym należały

¹³ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska*, s. 18 nn.

¹⁴ Ibid., s. 29 nn.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ W. Abraham, op. cit., s. 62 nn.

¹⁷ KDKK I nr 6.

¹⁸ W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, s. 54.

¹⁹ J. Knossalla, *Das Dekanat Bethen O/S in seinem schlesischen Teil*, Katowice 1935, s. 10 n., 93, 140 nn., 174, 259, 264.

²⁰ J. Jungnitz, *Die Grenzen*, s. 4 n.

²¹ Ibid., s. 13.

²² Ibid., s. 5.

²³ Ibid., s. 6 n.; por. J. Nowacki, op. cit., s. 22—26.

²⁴ *Visitationsberichte*, Th. I, s. 90—102.

do Krakowa. Część tych terenów w granicach Księstwa Siewierskiego powróciła do Polski, odkąd 24 XII 1442 bp krakowski Zbigniew Oleśnicki zakupił je dla biskupstwa krakowskiego²⁵. W obydwu dekanatach synod krakowski z 1621 r. wymienia 51 parafii²⁶. W latach 20-tych XVII w. w związku z rekatoлизacją Śląska zaczęto wysuwać projekty wyłączenia z diecezji krakowskiej obydwu dekanatów i przyłączenia ich do Wrocławia. Energiczne jednakże wystąpienie bpa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego w 1629 r. w obronie całości diecezji przecięło realizację tych planów prawie na dwa wieki²⁷. Plany te podjął w XVIII w. rząd pruski wkrótce po zdobyciu Śląska. Pierwszy raz 1 VI 1743 r. rząd pruski zwrócił się do bpa Schaffgotscha we Wrocławiu z propozycją przejęcia jurysdykcji kościelnej nad częścią diecezji krakowskiej w granicach Prus (dekanaty Pszczyzna i Bytom)²⁸. Prawdopodobnie biskup odrzucił propozycję, ponieważ rząd wycofał się z tego projektu i 14 IV 1744 r. ogłosił, pod jakimi warunkami biskup krakowski może spełniać jurysdykcję kościelną w pruskiej części diecezji²⁹. Nie był to wszakże koniec zakusów. Wrócono do niego 26 XI i 8 XII 1750 r., ale w zmienionej formie. W poufnym liście do bpa wrocławskiego Schaffgotscha rząd pruski wysunął projekt utworzenia niezależnego od Krakowa wikariatu generalnego dla obydwu dekanatów, przy czym sankcji ostatecznej takiemu rozwiązaniu sprawy miała udzielić Stolica Apostolska³⁰. Na początku 1751 r. rozpoczęto w Rzymie starania³¹. Biskup krakowski A. Załuski miał się podobno skłaniać ku projektowi³². Pap. Benedykt XIV zajął stanowisko raczej wyczekujące i w liście do bpa Schaffgotscha widział pewne trudności, zwłaszcza w odniesieniu do podobnych projektów zmierzających do przyłączenia Kłodzka z archidiecezji praskiej³³. Na szczęście dalsze wojny śląskie stały na przeszkodzie realizacji planów. Obydwa dekanaty miały pozostać pod bezpośrednią jurysdykcją ordynariusza krakowskiego do 22 X 1811 r.; w r. 1821 bulla *De salute animarum* włączyła je ostatecznie do Wrocławia³⁴.

Przy końcu tego okresu po zagarnięciu Śląska przez Prusy (ostatecznie 1763) granice diecezji wrocławskiej na południowych kresach nie pokrywały się z granicami politycznymi. Archidiecezja ołomuniecka i praska, podobnie jak i diecezja litomierzycka, posiadały swe enklawy w politycznych granicach Prus (Branice, Kłodzko), podczas gdy diecezja wrocławska także enklawy (Cieszyn, Wieniawa) posiadała w politycznych granicach Czech.

I na tym odcinku granic diecezji rząd pruski w kilka lat po zajęciu Śląska wysunął projekt dostosowania granic administracji kościelnej do granic politycznych. 14 IV 1744 Prusy ogłosiły warunki, pod jakimi Oł-

²⁵ *Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, Th. 2, Leipzig 1883, s. 626—632.

²⁶ *Reformationes generales* — M. Szyszkowski ep. Crac. — 1621, s. 31, 32.

²⁷ W. Urban, *Zarys dziejów*, s. 12 n.

²⁸ *Preussen und katholische Kirche*, Th. 2, nr 333 s. 298.

²⁹ *Ibid.*, nr 549 s. 465.

³⁰ *Ibid.*, Th. 2, nr 337 s. 301, nr 342 s. 305.

³¹ *Ibid.*, nr 352 s. 313.

³² *Ibid.*, nr 343 s. 307.

³³ *Ibid.*, nr 369 s. 325.

³⁴ J. Knossalla, *op. cit.*, s. 305 nn.

muniec może spełniać jurysdykcję kościelną w „pruskiej części diecezji”³⁵, ale już 9 III 1748 poddano plan zamiany części „pruskiej” archidiecezji ołomunieckiej (Branice) w zamian za okręg kłodzki przynależny do diecezji praskiej³⁶. Ponieważ sprawa napotkała z miejsca na poważne trudności, dlatego 8 XII 1750 r. Prusy zażądały od kard. Ferdynanda hr. Troyes, ordynariusza ołomunieckiego, mianowania wikariusza generalnego dla okręgu branickiego diecezji ołomunieckiej³⁷, a w następnym roku (16 II 1751) poruszono sprawę separacji w Rzymie³⁸. Ze względu na piętrzące się trudności ze strony Austrii 28 XI 1758 r. Prusy włączyły do projektu wymiany również Śląsk Cieszyński³⁹. 18 I 1777 wrócono do myśli o separacji⁴⁰, ale tym razem przeciwko projektowi wystąpiła kapituła wrocławska (31 XII 1787) w obawie utraty bogatego uposażenia biskupstwa po stronie czeskiej⁴¹. Planów tych nie wykonano, chociaż wracano do nich kilka razy, m. in. i w r. 1937 — formalnie zostały one nie załatwione do naszych dni⁴². Jedynie w r. 1780 odłączono od parafii czeskich wioski śląskie i wsie czeskie od parafii śląskich⁴³.

W r. 1418 diecezja dzieliła się na 4 archidiakonaty (wrocławski, głogowski, legnicki i opolski), 50 archiprezbiteratów (dekanatów) i pod koniec XV w. 1400 parafii⁴⁴. W r. 1773 diecezja obejmowała łącznie 651 parafii i kuracji, z czego w części pruskiej 572, zaś w polskiej i austriackiej 79, a nadto 7 kolegiat (Wrocław — św. Idzi, św. Krzyż, Głogów, Nysa, Opole, Racibórz, Głogówek), 54 klasztory męskie, 17 żeńskich i 1 seminarium (25 kleryków), podczas gdy kapituła liczyła 7 prałatur i 12 kanonii gremialnych. We Wrocławiu liczącym ok. 90 tys. mieszkańców było 30 tys. katolików, cała zaś diecezja liczyła 40 miast, 98 miasteczek i 4 280 wsi⁴⁵.

15. DIECEZJA ŻMUDZKA

W wyniku zwycięskiej batalii grunwaldzkiej zawarty 1 II 1411 r. pokój w Toruniu przywrócił Litwie Żmudź (ostatecznie w r. 1422). Celem trwałego związania z Litwą odzyskanych terenów Władysław Jagiełło i w. ks. Witold zakrzętałi się około ich chrystianizacji (1416 — 3 tys. ochrzczonych) i zorganizowania normalnej hierarchii kościelnej. W r. 1416 wysłali poselstwo (Jerzy Giedygołd, Jerzy Bolim i Mikołaj Sapiński) do obradującego wówczas soboru w Konstancji celem unicestwienia osz-

³⁵ *Preussen und die katholische Kirche*, Th. 2, nr 549 s. 465.

³⁶ *Ibid.*, Th. 3(1882), nr 154 s. 135 n., nr 175 s. 154—158.

³⁷ *Ibid.*, Th. 2, nr 343, s. 306 n.

³⁸ *Ibid.*, nr 352 s. 313.

³⁹ *Ibid.*, Th. 4, nr 46 s. 41 nn.

⁴⁰ *Ibid.*, Th. 4 s. 194, 196; Th. 6, nr 139 s. 143.

⁴¹ *Ibid.*, Th. 2, nr 549 s. 465.

⁴² AAS (*Acta Apostolicae Sedis*), XXIX (1937) 367 (Dekret *Ad ecclesiastici regiminis* z 2 IX 1937); F. X. Seppelt, s. v. *Breslau*, DHG X. k. 592; H. Weczerka, *Kirchliche Gliederung*, s. 281.

⁴³ J. Jungnitz, *Die Grenzen*, s. 15.

⁴⁴ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Wrocław 1940, s. 46, 91—126.

⁴⁵ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Diecezja wrocławska 1773.

czerstw krzyżackich i ich agresji przeciwko Żmudzi oraz z prośbą, aby „sobór — — wysłał legatów — — w osobie Jana arcybiskupa lwowskiego i Piotra biskupa wileńskiego celem erekcji diecezji i kościoła katedralnego założonego w okręgu miednickim”¹.

11 VIII 1416 r. sobór udzielił pełnego poparcia planom Polski i Litwy i wyznaczył Jana Rzeszowskiego, abpa lwowskiego, i Piotra, bpa wileńskiego, w charakterze swoich legatów z pełnomocnictwami utworzenia diecezji dla Żmudzi². 23 X 1417 r. w. ks. litewski Witold uposażył diecezję i kościół katedralny pod wezw. ŚŚ. Apostołów Piotra i Pawła i św. Aleksandra w Miednikach oraz zamianował pierwszego jej biskupa w osobie prepozyta kapituły wileńskiej, Macieja³. 24 X tegoż roku legaci soboru Jan, abp Lwowa, i Piotr, bp Wilna, erygowali diecezję i kapitułę katedralną żmudzką zgodnie z zaleceniami soboru⁴. Tegoż dnia w. ks. Witold doniósł biskupom polskim o fundacji nowej diecezji⁵. Wszystkie te fakty usankcjonował nowo wybrany papież Marcin V bullą *Mirabilis Deus in donis* z dnia 11 IX 1421 r., biorąc równocześnie nowo kreowaną diecezję pod specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej⁶.

Granice diecezji od początków jej istnienia aż do XVIII w. obejmowały Żmudź i biegły linią graniczną między nią a Kurlandią na północy, a na południu w rejonie Suwałk polityczną granicą Korony i Prus Książęcych. Na zachodzie dotykały wybrzeża Morza Bałtyckiego, a od wschodu ustabilizowały się na rzece Niewiaży, która odgraniczała diecezję żmudzką od biskupstwa wileńskiego. Ten ostatni odcinek nie posiadał cech stałości jeszcze w XVII w.⁷ Tak 25 X 1586 pap. Sykstus V bullą *Studium tuum Vilnensis ecclesiae* wyłączył parafię Poswoł z diecezji i przydzielił ją do Wilna⁸. W XVII w. na odcinku granicznym w rejonie rzeki Niewiaży diecezja straciła na rzecz Wilna tereny położone na zachód od rzek Niewiaży i Muszy⁹. W r. 1638 pap. Urban VIII zlecił biskupom żmudzkim administrację dawnej diecezji kurlandzkiej¹⁰, która nieco później została oddana bpom inflanckim. Dalsze zmiany w geografii kościelnej diecezji nastąpiły dopiero w okresie rozbiorów Polski.

W XV w. diecezja liczyła 18 parafii, 1 filię; w XVI w. — 47 parafii i 5 filii¹¹. W r. 1645 dzieliła się na 6 dekanatów, 80 parafii, 11 filii (127 kapłanów)¹². W latach 1597—1645 posiadała nadto 8 klasztorów męskich,

¹ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, t. XIII, s. 196; St. Gawęda, K. Pie radzka, J. Radziszewska i in., *Rozbiór krytyczny Annalium Długosza z lat 1385—1444*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 164; por. J. Fijałek, *Uchrześcjanienie Litwy*, s. 79 nn.

² *KDKWil*, I nr 68 s. 99 n.

³ *Ibid.*, nr 70 s. 101 n.; *Codex epistolaris Vitoldi*, ed. A. Prochaska, Cracoviae 1882, nr 743, s. 393; J. Długosz, *op. cit.*, t. XII, s. 215; St. Gawęda i in., *Rozbiór krytyczny*, s. 174.

⁴ *Ibid.*, I nr 71; nr 73 s. 103; J. Długosz, *op. cit.*, t. XIII, s. 215.

⁵ *Codex epistolaris*, nr 744 s. 394.

⁶ *Ibid.*, nr 465 s. 530 n.

⁷ M. Wołośniczewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 1.

⁸ VMPL III nr 7 s. 3.

⁹ W. Semkowicz, *Mapa historyczna*, s. 452.

¹⁰ M. Wołośniczewski, *op. cit.*, s. 2.

¹¹ *Ibid.*, s. 123.

¹² L. Boratyński, *op. cit.*, s. 9, 14.

1 żeński i 1 kolegium jezuickie¹³. W r. 1773 diecezja obejmowała 15 miast, 38 miasteczek, 10 dekanatów, 91 parafii, 15 klasztorów męskich, 2 klasztory żeńskie, 1 seminarium duchowne (40 kleryków), zaś kapitułę katedralną tworzyło 8 prałatur wraz z sufraganią oraz 6 kanonii gremialnych¹⁴.

LES LIMITES DE L'ARCHEVÊCHÉ DE GNIEZNO ET DES ÉVÊCHÉS DÉPENDANTS
DANS LES SIÈCLES PRÉCÉDANT LE PARTAGE DE LA POLOGNE

Fondée dans les années 999—1000, la province ecclésiastique de Gniezno s'étendit dès le commencement de son existence à l'ensemble du territoire polonais (y compris le diocèse de Poznan rattaché au XI^e s.). Le métropolitain de Gniezno eut d'abord trois suffragants, ceux de Kolobrzeg, de Cracovie et de Wroclaw, puis quatre, quand eut été érigé le siège de Poznan. Au cours du XI^e et du XII^e siècle furent successivement créés les évêchés de Kruszwica (1018—1034), transféré par la suite à Wloclawek, de Plock (vers 1075), de Lubusz (vers 1123—1125) et de Kamen (vers 1140). Le diocèse de Chelmno formé en 1243 releva d'abord de Gniezno mais fut bientôt rattaché à la métropole de Riga (1255). Les efforts tentés vers la fin du XIII^e siècle pour le faire rentrer sous l'autorité des archevêques polonais n'eurent pas gain de cause; il fallut attendre la Paix de Torun (1466) pour qu'il fît retour à la province de Gniezno. Quant au diocèse de Kamen, après avoir appartenu à l'archevêché de Gniezno depuis le XII^e siècle, il fut incorporé à celui de Magdebourg dans les années trente du XIII^e siècle puis reconnu comme exempt, c'est-à-dire relevant directement du S. Siège. À partir du XIV^e siècle les souverains tchèques essayèrent sans succès de faire détacher le diocèse de Wroclaw. Les démarches dans ce sens furent renouvelées au début du XVII^e siècle mais elles revêtirent alors la forme de lutte pour l'exemption de l'évêché.

Au cours de la période du XIV^e au XVII^e siècle l'archevêque de Gniezno étendit sa juridiction sur les diocèses nouvellement établis en pays lituanien et ruthène: ceux de Vilno (1386), de Samogitie (1417), de Wenden-Courlande (1585) et de Smolensk (1613—1636). Fin XVI^e -- début XVII^e siècle les évêques de Luck, suffragants du métropolitain de Lwow obtinrent leur rattachement à la province de Gniezno.

En ce qui concerne les limites des diocèses, on constate qu'en terre ethniquement polonaise elles se trouvèrent fixées dès les XII^e et XIII^e siècles. Les évêchés de Lituanie et de Ruthénie furent délimités le plus souvent à l'époque de leur érection. Les siècles suivants n'y apportèrent que des modifications insignifiantes. Les seuls changements de quelque importance, signalés par les sources, furent ceux qui affectèrent les terres en bordure des diocèses de Lubusz, Wroclaw, Kamen et Poznan. La Réforme protestante amena la disparition de deux diocèses, Kamen et Lubusz, mais ceux-ci ne faisaient plus partie du territoire polonais à l'époque et, sous le rapport ethnique, avaient été presque entièrement germanisés avant le XVI^e siècle.

¹³ Jw.

¹⁴ Archiwum Kongregacji Soboru. Relacje biskupów. Diecezja żmudzka 1773.

KOŚCIÓŁ ŁACIŃSKI W POLSCE NA POCZĄTKU XVI W.

- Granice paristwa
- - - Granice metropolii
- · · Granice diecezji

- ⊕ Stolica metropolii
- Stolica diecezji

Podziałka 1:3000000



KOŚCIÓŁ ŁACIŃSKI W POLSCE W 1772 R.

- Granice państwa
- - - - - Granice metropolii
- Granice diecezji

- ⊕ Stolice metropolii
- ⊙ Stolice diecezji
- ♀ Stolice diecezji upadłych

Podziałka 1:3000 000

